

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Кондратьєв Ігор Вікторович

УДК94(474.5+438]:477.5)"13/16"

**ЛІВОБЕРЕЖНІ СТАРОСТВА КИЇВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА
ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ:
СОЦІАЛЬНО-ТЕРИТОРІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ XIV – XVII СТ.**

07.00.02 – всесвітня історія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня

доктора історичних наук

Київ – 2020

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі всесвітньої історії та міжнародних відносин Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г.Шевченка МОН України.

Науковий консультант: доктор історичних наук, професор
Дятлов Володимир Олександрович,
Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г.Шевченка МОН України, перший проректор, професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Лиман Сергій Іванович,
Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна МОН України, професор кафедри туристичного бізнесу та країнознавства;

доктор історичних наук, професор
Леп'явко Сергій Анатолійович,
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя МОН України, професор кафедри історії України;

доктор історичних наук
Черкас Борис Володимирович,
Інститут історії України НАН України, провідний науковий співробітник.

Захист відбудеться «30» червня 2020 року о 10-й годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д26.001.01 у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (01033, м. Київ, вул. Володимирська, 60, ауд. 349).

З дисертацією можна ознайомитись у Науковій бібліотеці імені М.Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка (01033, м. Київ, вул. Володимирська, 58, зал №12).

Автореферат розісланий « 29 » травня 2020 р.

Вчений секретар
Спеціалізованої
вченої ради,
кандидат історичних
наук

А. Л. Пількевич

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Одним з перспективних напрямків історичних досліджень є вивчення соціально-територіальних структур – локальних соціумів, що мешкали в певному історичному та географічному ареалі. Більшість подібних спільнот були історично «прив'язані» до певних політико-адміністративних утворень – князівств, волостей, староств, козацьких полків.

За доби Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) та Речі Посполитої, спочатку волості, а опісля – староства, були однією з основних форм державної колонізації, а також основною адміністративно-територіальною та господарською одиницею воєводств. Більшість староств, що входили до складу Київського, Волинського та Брацлавського воєводств, знаходились на території подніпровського Правобережжя, окрім двох прикордонних, що знаходилися на території Північного Лівобережжя – Остерського (Остерсько-Бобровицького) та Любецького (Любецько-Лоевського) староства Київського воєводства.

Завдяки своєму прикордонному статусу, вони подекуди відігравали ключову роль в історичних подіях. Любецьке та Остерське староства від 1500 до 1618 рр. знаходилися на кордоні з Великим князівством Московським (від 1547 р. – царством). Через їх територію проходило війни, постійними були прикордонні конфлікти, а від кінця XV ст. регулярними стали напади Кримського ханства. Фактично Любецьке та Остерське староство були своєрідним «північним фронтиром» ВКЛ, а згодом і Речі Посполитої.

На території Любецького та Остерського староств функціонували основні соціальні верстви того часу, а прикордонна специфіка регіону робила їх відкритими до станової дифузії. Давні традиції почали руйнуватися в середині XVII ст., коли на території Північного Лівобережжя була встановлена нова сотенно-полкова адміністрація Гетьманщини. Однак сталою залишалася місцева людність – локальний соціум, який виступав носієм історико-культурних, економічних та політичних традицій.

Отже, актуальність та значущість цього дослідження зумовлена кількома чинниками. По-перше, незважаючи на інтерес істориків до вивчення локальних соціально-територіальних структур, вони здебільшого не торкалися історії староств на українських територіях ВКЛ та Речі Посполитої (винятком стала праця М. Грушевського з історії Барського староства). По-друге, проведене дослідження внесло новий фактологічний матеріал у вивчення соціально-територіальних структур, а через них і загальноісторичного процесу. Були переосмислені відомі джерела та напрацьовані нові підходи, які дозволяють вивчати історичний процес комплексно. Насамперед, було доведено, що соціальна структура прикордонних Остерського та Любецького староств Київського воєводства

мала наступність протягом XIV – XVII ст., а однією з головних специфічних рис прикордоння була її відкритість.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Дисертаційне дослідження виконано в межах плану науково-дослідної роботи кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, та держбюджетної теми з історії регіональних еліт Лівобережної України (номер державної реєстрації 0115U002445).

Мета дослідження – на основі комплексного вивчення соціально-територіальних трансформацій Остерського та Любецького староств Київського воєводства ВКЛ та Речі Посполитої, з'ясувати процеси їх формування, специфіку функціонування та розвиток протягом XIV – XVII ст. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення наступних завдань:

- визначити та охарактеризувати інформаційний потенціал джерельної бази; з'ясувати ступінь розробленості та достовірність висвітлення проблеми в історіографії; сформулювати концептуально-теоретичні засади дослідження;
- з'ясувати роль васально-удільної системи часів Київської Русі у формуванні та трансформаційних процесах на території Любецької та Остерської волостей Київського князівства та воєводства за часів ВКЛ;
- виокремити та прослідкувати основні етапи соціально-територіальних трансформацій Любецького та Остерського;
- дослідити вплив прикордонного статусу (феномену «пограниччя») на специфіку формування та функціонування Любецького та Остерського староств;
- виявити основні джерела формування соціальних верств на території Остерського та Любецького староств;
- проаналізувати процес станової інкорпорації та боротьби різних категорій населення за станові права та привілеї; визначити специфіку регіонального корпоративізму шляхти та міщанства, прослідкувати прояви соціального детермінізму;
- схарактеризувати формування системи землеволодінь та коло землевласників в Остерському та Любецькому староствах; розкрити особливості формування землеволодінь міщан та монастирів;
- виявити специфіку урбанізаційних процесів в регіоні; розглянути економічні чинники функціонування староств;
- визначити соціальні та територіальні зміни, які виникли внаслідок Української національної революції середини XVII ст.

Об'єктом дослідження є лівобережні староства (Остерсько-Бобровицьке та Любецьке-Лоевське) Київського воєводства ВКЛ та Речі Посполитої.

Предметом дослідження стали соціально-територіальні трансформації, генеза, процес формування, соціальні дифузії та еволюції станових прошарків на території Остерського та Любецького староств Київського воєводства.

Географічні межі охоплюють історико-географічні райони північної Київщини – територію Остерсько-Бобровицького та Любецько-Лоевського староств Київського воєводства ВКЛ та Речі Посполитої, що своєю більшою частиною знаходилися на Північному Лівобережжі Дніпра. Невелика частина Любецького староства знаходилися на Правобережжі – це район м. Лоев (адміністративний центр Лоевського староства), та частина Брагінщини (ця територія належала до Любецького староства не постійно).

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від XIV – до XVII ст. Нижня межа дисертації обумовлена часом приєднання регіону до складу ВКЛ та поширенням нових політичних, економічних та соціальних реалій. Верхня межа – періодом, коли від Київського воєводства в середині XVII ст. відпадає Лівобережна Україна, яка на правах автономії увійшла до Московської держави. Своєрідною межею багатьох історичних та соціальних процесів стала доба Руїни, як процес розпаду Гетьманщини в період між смертю Б.Хмельницького (1657 р.) та гетьмануванням І.Мазепи (1687 р.). Для кращого розуміння як соціальних так і територіальних трансформацій в регіоні, при потребі в дослідженні робляться екскурси в більш ранні історичні періоди – X–XIII ст., як періоду існування княжої удільної системи, або більш пізні – доби Гетьманщини та Російської імперії (XVIII–XIX ст.).

Методи дослідження. Базовою методологією дослідження стало використання принципу історизму, який передбачає визнання наявності закономірностей в історичному процесі. Відповідно, соціальні процеси розглядаються у динаміці, через з'ясування та відтворення причинно-наслідкових зв'язків. Принцип об'єктивності передбачає використання логічних способів пізнання для об'єктивного розгляду історичних подій. Під час написання дисертації нами була використана ціла низка наукових методів, зокрема, проблемно-хронологічний, історико-генетичний, історико-порівняльний, просопографічний, логіко-теоретичний.

Наукова новизна. Проведене дослідження – перша спроба комплексної реконструкції соціально-територіальних трансформацій Лівобережних староств Київського воєводства протягом усього часу їх існування. Підвалини їх історії знаходяться ще в часах давньоруської держави, а утворення Гетьманщини трансформувало, але не зупинило соціальні процеси. На основі як переосмислених, так і вперше запроваджених у науковий обіг документів, систематизовано та проаналізовано значний масив даних з історії регіону. Це дозволило простежити соціальну, політичну та економічну еволюцію на теренах Північного Лівобережжя, виявити взаємозв'язки та взаємовпливи різних соціальних верств.

Отримані результати та сформульовані положення мають **наукову новизну**, насамперед:

Вперше в новітній українській історіографії:

- здійснено комплексне дослідження двох староств Київського воєводства за принципом їх географічного та історичного районування;
- для послідовного розкриття мети та завдань дослідження, був залучений наявний історіографічний доробок та широке коло опублікованих і архівних джерел. Значна частина матеріалів вводиться у науковий обіг вперше (на рівні залучення окремих фондів);
- запропонована нова концепція вивчення локальних територіальних спільнот як історії соціально-територіальних трансформацій. Застосування цієї концепції передбачало використання міждисциплінарних підходів та комплексності у вивченні суспільних, політичних, економічних та культурних процесів. Вивчення локальної історії дозволить значно краще зрозуміти і загальноісторичні процеси XIV–XVIII ст.;
- визначені закономірності й особливості історії Остерського та Любецького староств, сформована періодизація соціально-територіальних трансформацій на їх теренах, розглянута внутрішня регіональна специфіка;
- розглянута еволюція «українних» староств Північного Лівобережжя в соціально-політичній системі ВКЛ та Речі Посполитої. Визначена роль фактору «прикордоння» в історії староств, та його вплив на міждержавні відносини.

Отримали дальший розвиток:

- тези про наступність дрібнобоярської верстви княжої Русі із утворенням військовослужбових верств ВКЛ;
- дослідження еволюції остерської та любецької шляхетських спільнот упродовж XIV–XVIII ст. у контексті загальнодержавних процесів становлення верстви. Висвітлена еволюція цієї шляхетської спільноти упродовж XVII – XVIII ст., й показано, яким чином вона змінювалася під впливом зовнішніх суспільних викликів;
- вивчення процесів та специфіки розвитку соціальних груп Остерського та Любецького староств, як певних соціокультурних спільнот – шляхти, козацтва, міщанства та селянства. З'ясована економічна специфіка їх функціонування;
- суттєво уточнені історії родів козацьких гетьманів – вихідців із дрібної шляхти регіону – Івана Сулими, Якова Остриниці, Павла Тетері.

Удосконалено:

- розуміння структури системи володінь на території Остерського та Любецького староств, на основі люстраційних матеріалів визначена динаміка зміни власників, структура поселень, зміни у королівських та приватних володіннях. Виявлене коло монастирських маєностей на території староств та роль церковних інституцій;

- на конкретних прикладах показані соціальні трансформації населення Остерського та Любецького староств в умовах політичних та соціальних трансформацій, зокрема – новоствореної козацької держави.

Практичне значення. Результати дисертаційного дослідження можуть бути використані при написанні наукових робіт з історії ВКЛ, Речі Посполитої, історії Східної Європи XIV–XVII ст., історії України, а також з історії Київщини та Чернігово-Сіверщини. Зібрані та опрацьовані матеріали можна використовувати у працях з історії шляхти, історії козацтва, міщанства та селянства. Окремі сюжети дисертації можна використати при вивченні церковної історії регіону, історії міст та сіл, історії дипломатії та історії військової справи. Інтерес становить інформація генеалогічного характеру про роди остерської та любецької шляхти та міщанства. Опрацьований і проаналізований фактологічний матеріал та отримані висновки можна використовувати при укладанні довідкових та енциклопедичних видань, а також при підготовці підручників, навчальних та методичних посібників, навчальних програм та учбових курсів для студентів університетів.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і висновки наукового дослідження були використані для підготовки доповідей і повідомлень на міжнародних наукових конгресах, конференціях та семінарах. Насамперед, це: V та VIII «Міжнародныя доўнараўскія чытання» (м. Речиця Республіки Білорусь, 22–23 вересня 2005 р.; 21–22 вересня 2017 р.); міжнародна науково-практична конференція присвячена 500-річчю утворення м.Лоев «Історія Лоевської землі. Факти. Коментарі» (м.Лоев Республіки Білорусь, 21 жовтня 2005 р.); міжнародна наукова конференція «Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи», присвячена 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів (м. Чернігів, 17-19 вересня 2007 р.); міжнародна наукова конференція «Беларусь та сусіди: історичні шляхи, взаємодія та взаємовплив» (Гомель, Республіка Білорусь, 30 вересня – 1 жовтня 2010 р.); XXI Міжнародна науково-практична конференція «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні», м. Київ, 21 – 22 березня 2012 р.); III, V та VII Міжнародні наукові конференції «Беларусь і суседзі: шляхі фарміравання дзяржаўнасці, міжнацыянальныя і міждзяржаўныя адносіны» (Гомель, Республіка Білорусь, 26-27 квітня 2012 р., 24-25 квітня 2014 р., 21-22 квітня 2016 р.); міжнародна конференція «Древняя Русь и средневековая Европа: возникновение государств» (м. Москва – м. Ростов Великий, Російська Федерація, 29 жовтня – 2 листопада 2012 р.); XXII Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» (м. Київ, 20 – 21 березня 2013 р.); міжнародна наукова конференція «Антоній Печерський та його доба» (м. Чернігів-Любеч, 18-20 липня 2013 р.); міжнародна наукова конференція «Чернігівські старожитності», присвячена 890-річчю першої писемної згадки про

Борисоглібський собор у Чернігові (м. Чернігів, 3-4 жовтня 2013 р.); міжнародна науково-практична конференція «Историко-археологическое наследие Куликова поля и сопредельных территорий. Город средневековья и раннего нового времени» (заповідник «Куликово поле», Кімовський район Тульської обл., РФ, 12-15 листопада 2013 р.); II та III Міжнародні наукові конференції «Гарадзенскі соцыум: Чалавек у прасторы горада». Цэнтр гарадскіх даследаванняў у Гарадні Таварыства беларускай мовы імя Францішка Скарыны (Менск), Instytut Slawistyki PAN (Warszawa), Fundacja Slawistyczna (Warszawa), (м.Гродно, Республіка Білорусь, 7-8 листопада 2014 р. та 7-8 листопада 2015 р.); міжнародна наукова конференція «Печери та монастирі в історії України» (на пошану В.Я. Руденка) (м.Чернігів, 23 травня 2014 р.); I Міжнародний славістичний колоквиум, присвячені пам'яті члена-кореспондента НАН України, д. іст. н., проф. П. С. Соханя (м. Київ, 18 листопада 2014 р.); X, XII та XIII Міжнародні наукові семінари «Євреї Лівобережної України. Історія та культура» (м. Чернігів, 23 квітня 2015 р., 6 квітня 2017 р., 22 березня 2018 р.); міжнародна конференція «Четверті Розумовські зустрічі» (м. Чернігів, 3 грудня 2015 р.); XIV Міжнародна наукова конференція «Церква – наука – суспільство: питання взаємодії» (м.Київ-м.Чернігів, 1-2 червня 2016 р.); міжнародна наукова конференція «Origines et mutationes III. Elite – its origins & formation processes around the Baltic Sea Region up to Industrial Age» (Гданський університет, музейний комплекс «Факторія «Прущ Гданський», Музей міста Гданськ; м.Гданськ, Польща, 7-9 вересня 2016 р.); VI та VIII Міжнародний конгрес дослідників Білорусі (м. Каунас, Литовська республіка, 7-9 жовтня 2016 р.; м.Вільнюс, Литовська республіка, 27-29 вересня 2019 р.); міжнародна науково-практична конференція «Україна між Польщею та Росією», приурочена до 330-ї річниці Вічного миру (1686) і 350-ї річниці Андрусівського перемир'я (1667) (м. Київ, 23 грудня 2016 р.); міжнародна науково-практична конференція «Ваенная гісторыя дома Радзівілаў» (Національний історико-культурний музей-заповідник «Нясвіж», м.Несвіж, Мінська обл., Республіка Білорусь, 20 – 21 квітня 2017 р.); міжнародна наукова конференція «Концепт Європи в політичному дискурсі та соціокультурному наративі» (м.Чернігів, 25-27 травня 2017 р.); міжнародні історико-краєзнавчі читання «Дніпровський паром» (м.Лоев, Гомельська обл., Республіка Білорусь, 8-9 серпня 2017 р.); міжнародна наукова конференція «Від партнерства місцевих музеїв до широкого транскордонного культурного співробітництва» («Днепровский паром») (м.Гомель, Республіка Білорусь, 25-27 квітня 2018 р.).

Основні наукові результати дисертаційного дослідження опубліковані в індивідуальній авторській монографії (24 друк. арк.) та у 72 інших публікаціях (50 друк. арк.).

Публікації. Викладені в дисертації положення відображені в монографії «Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.)» (Чернігів,

2014), обсягом 24 друк. арк., 26 статтях в наукових фахових виданнях (з них 19 у вітчизняних та 7 у закордонних), 35 статтях апробаційного характеру (з них 12 – закордонних), вміщених у матеріалах міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових конференцій, симпозіумів та конгресів, та 11 публікаціях, в яких додатково розкриваються результати дослідження. Загальний обсяг опублікованих монографій і статей – біля 74 друк. арк.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури та додатків. Обсяг основного тексту дослідження складає 377 сторінок, перелік джерел і літератури становить 1223 найменування, додатки (30) розміщені на 90 сторінках. Загальний обсяг дисертації становить 625 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі визначена актуальність теми, відповідно до мети сформульовані дослідницькі завдання, визначені об'єкт та предмет дослідження, територіальні та хронологічні межі, схарактеризована наукова методологія, відображена наукова новизна та практичне значення. Зважаючи на наявність публікацій у співавторстві, зазначений особистий внесок здобувача. Наведені дані про апробацію результатів дослідження.

У першому розділі «Історіографія, джерельна база і теоретико-методологічні основи дослідження», розглянутий наявний історіографічний доробок, подана характеристика використаних джерел, зазначена теоретико-методологічна база дисертації.

В підрозділі 1.1. поданий огляд історіографії. Доробок дослідників можна поділити на групи, кожна з яких відображає певні аспекти обраної нами проблеми.

Перша група – це праці з історії адміністративно-територіальних одиниць ВКЛ і Речі Посполитої у XV–XVIII ст. Зазначимо, що більшість праць, по-перше, не торкаються Північного Лівобережжя, а обмежені подніпровським Правобережжям; по-друге, історія староств не ставала об'єктом спеціальних досліджень. Виняток становить праця М. Грушевського з історії Барського староства¹. Значно більше уваги дослідниками приділено окремим аспектам історії воєводств. Наприклад, у праці А.Янечека розглянута історія осадництва на етнічному польсько-руському прикордонні Бельського воєводства². В дослідженні М.Крикуна з історії Подільського воєводства у XV–XVIII ст. – різні аспекти поширення

¹ Грушевський М.С. Барське староство. Історичні нариси XV – XVIII ст. – Львів, 1996.

² Janeczka A Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo Bełskie od schyłku XIV do początku XVII w. Mapy. – Warszawa, 1993.

польського адміністративно-територіального устрою на Поділлі³. З узагальнюючих праць з історії адміністративного устрою регіону у ВКЛ, згадаємо твори С.Кучинського⁴ та П.Клепатського⁵. Різні аспекти існування староств Київського воєводства розглядали М. Владимирський-Буданов, М. Довнар-Запольський, І. Лаппо, Ф. Леонтович, М. Любавський.

Історією Чернігово-Сіверщини у литовські часи плідно займається О. Русина⁶. Любецький та Остерський замки принагідно згадується у монографіях М.Крома⁷. До узагальнюючих праць з адміністративної історії регіону часів Речі Посполитої слід віднести твори О. Яблоновського⁸.

Серед доробків сучасної української історіографії пригадаємо праці М. Крикуна та В. Заруби⁹. В монографії В.Бобінського з історії Київського воєводства за королювання Сигізмунда III наводиться інформація про Остерське та Любецьке староства¹⁰. У доробку П. Кулаковського розглядається історія Чернігівського воєводства¹¹, суміжного до Київського воєводства. У 2014 р. побачила світ монографія «Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.)» автора цих рядків¹².

До другої групи віднесемо праці в яких розкривається історія регіону – Остерщини та Любеччини. У 1881 р. побачило світ дослідження М. Александровича «Остерский уезд. Историческое описание»¹³. Історія Остерщини цікавила історика-медієвіста І.Луцицького¹⁴. Соціальну боротьбу

³ Крикун М. Подільське воєводство у XV-XVIII століттях: Статті і матеріали. – Львів, 2011.

⁴ Kuczyński S.M. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. – Warszawa, 1936.

⁵ Клепатський П. Очерки по истории Киевской земли. – Біла Церква, 2007.

⁶ Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998.

⁷ Кром М.М. Стародубская война (1534-1537). Из истории русско-литовских отношений. – М., 2008; Його ж. Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. 2-е изд. – М., 2010.

⁸ Jabłonowski A. Lustracye królewsczyzn ziem Ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku / Źródła dziejowe. – T.V. – Warszawa, 1877; Його ж. Чернігівщина // Сіверянський літопис. – 1997. – №1-2. – С.130-140.

⁹ Заруба В. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648-1782 рр. – Дніпропетровськ, 2007; Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV-XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел. – К., 1993..

¹⁰ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. Studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej. – Warszawa, 2000.

¹¹ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648 рр.): Дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2006.

¹² Кондратьєв І.В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.). – Чернігів, 2014.

¹³ Александрович М.Н. Остерский уезд. Историческое описание. – К., 1881.

¹⁴ Луцицкий И. В. Гетман Мазепа и остерские общие земли // Киевская старина. – 1892. – №1. – С.110-118.

в Острі на зламі XVI – XVII ст. досліджували В.Брехуненко та М. Ковальський¹⁵.

Хоча у праці О.Бузуна «Історія Остерщини» наявні розлогі запозичення з книги М. Александровича, бачимо тут чимало самостійних узагальнень та опрацьованого матеріалу¹⁶. У 2011 р. побачили світ два історико-краєзнавчих дослідження з історії Остерщини¹⁷, на жаль, але вони містять чимало помилок у датуваннях та інтерпретаціях.

Вивчення історії Любеча започаткував Г.Милорадович¹⁸. Різні етапи існування міста намагалися відобразити історики-краєзнавці С.Граб, Т.Глушак, А.Жагловський та ін. У 1999 р. побачила світ розвідка з історії міста за часів Гетьманщини І.Кондратьєва та В.Кривошеї¹⁹.

Відомості з історії окремих любецьких сіл наведені в праці з історії Чернігівської єпархії. Історію окремих сіл вивчав О.Лазаревський. Основні етапи історії Любеча та Остра висвітлені також в довідково-енциклопедичних виданнях.

Третя група літератури присвячена історії соціальних груп: шляхти, козацтва, міщанства та селянства. Вивчення історії шляхетської верстви на сьогодні перетворилася в один з популярніших напрямків дослідження. У працях Н. Яковенко бачимо чимало сюжетів з історії любецької шляхти та остерського боярства²⁰. Значний внесок у розвиток історії української шляхти, зокрема, в розробці методології досліджень, зроблений О. Вінниченком, Ю.Зазуляком, М.Крикуном, П. Кулаковським, В. Михайловським, В. Собчуком, Н. Старченко, І. Тесленком та ін.

Експансія польської шляхти на українські землі від 1569 р. до середини XVII ст., розкриваються у дослідженнях Г. Літвіна²¹. Історія шляхетської

¹⁵ Брехуненко В.А., Ковальський М.П. Соціальна боротьба в місті Остер наприкінці XVI – початку XVII ст. / В.А.Брехуненко, М.П. Ковальський // Питання історії Придніпров'я. Масові та суспільно-політичні рухи : Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 1990. – С.13-23.

¹⁶ Бузун О. В. Історія Остерщини (нариси історії). – Чернігів, 2010.

¹⁷ Опис землі Козелецької: наук.-попул. дослідж. з минувшини рідного краю / упоряд.: А.Пенський, В. Гузій. – К., 2011; Пенський А.Г., Лавренчук П.Я. Остер – європейське місто. – Чернігів, 2011.

¹⁸ Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда. Родина преподобного Антония Печерского. – К., 1873; Його ж. Любеч и его святыня. – СПб, 1905.

¹⁹ Кондратьєв І., Кривошея В. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва: Любеч. – К., 1999.

²⁰ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Вид. 2-е. – К., 2008.

²¹ Litwin H. Narływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648. – Warszawa, 2000; Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648). – К., 2016.

еміграції з Подніпров'я до Корони в середині XVII ст. розглядається М. Кулечкою²².

Інтерес до генеалогії викликав до життя появу цілої низки історико-генеалогічних досліджень. На Чернігово-Сіверщині ці традиції були започатковані ще Г. Милорадовичем, О. Лазаревським та В. Модзалевським. Історією любецької шляхти довгі роки займається автор цих рядків. На основі проведених досліджень у 2005 р. була захищена кандидатська дисертація²³.

Велика увага в сучасній історіографії приділена процесу переходу дрібної шляхти до козацьких лав. Цей процес став вивчати ще В. Липинський, традицію продовжили І. Кривошея, С. Леп'явко, В. Степанков, Т. Чухліб, В. Щербак та ін. Значний внесок у дослідження проблематики був зроблений В.Кривошеєю, який звертав увагу на шляхетське коріння значної частини старшини Гетьманщини²⁴. Цікавить ця проблематика і польських дослідників, зокрема, П. Кролла²⁵. Серед білоруських істориків проблематикою покозачення займається С.Чаропка²⁶.

Не була обійдена увагою історія міщанства. Історією любецьких міщан цікавився О.Грушевський²⁷. Стараннями Н.Білоус був віднайдений привілей Стефана Баторія 1576 р. на магдебурзьке право Лоеву²⁸.

Маємо певний доробок з історії селянства. У праці І. Бойка «Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст.», зустрічаємо

²² Kulecki M. Wygnańcy ze Wschodu: Egzulanzi w Rzeczypospolitej w ostatnich latach panowania Jana Kazimierza i za panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego. – Warszawa, 1997.

²³ Кондратьєв І. В. Любецька шляхта: генеза та еволюція регіональної військовослужбової спільноти у XV-XVIII ст.: Дис .. канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернігівський держ. педагогічний ун-т ім. Т.Г.Шевченка. – Чернігів, 2004.

²⁴ Кривошея В. Персональний склад та генеалогія української козацької старшини (1648-1782); Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.06 / НАНУ, Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М.С.Грушевського. – К., 2006.

²⁵ Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658-1660. – Warszawa, 2008.

²⁶ Чаропка С. А. Войска Вялікага Княства Літоўскага напярэдадні казацка-сялянскай вайны 1648–1651 гг. // Гістарычныя шляхі беларускага народа і суседзяў: узаемадзеянне і ўзаемаўплывы: Зборнік навуковых артыкулаў. – Гомель, 2016. – С.29-38.

²⁷ Грушевський О. До історії сторожі в замках XVI в. // Історико-Географічний збірник (видає комісія для складання Історико-Географічного словника України). Т.IV. – К., 1931. – С.1-7; Його ж. Любецькі справи другої половини XVI віку // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С.281-289.

²⁸ Belous N. Wprowadzenie prawa magdeburskiego w miastach województwa Kijowskiego pod koniec XV – w pierwszej połowie XVII w. // Krzysztofory. – Krakow, 2009. – Т. 26. – С.131–142; Її ж. Привілей польського короля Стефана Баторія для Лоева 1576 та 1582 рр. // Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій. – 2018. – № 1 (5). – С.159-173.

матеріали з Остра та Любеча²⁹. У нарисах з історії українського селянства, що побачили світ у 2006 р., дрібна шляхта Любецького та Остерського староств подекуди ототожнюється із селянською верствою³⁰.

Четверта група розкриває дотичну проблематику, з урахуванням окреслених нами територіальних меж, як то правові взаємини, економічні відносини, історія фортифікації чи військової справи, історія міст та суміжних регіонів.

Традиційною темою, до якою звертаються дослідники є політично-правова історія та історія політичних інституцій. Правне становище Чернігово-Сіверщини за польської доби вивчав М.Василенко³¹. Традиції продовжуються в сучасній українській історіографії, зокрема, Д.Ващуком³². Популярною дослідницькою темою залишається історія міжнародних відносин. Б.Черкас вивче політичні відносини ВКЛ із Кримським ханатом³³, Я. Федорук – міжнародні аспекти козацької політики середини XVII ст.³⁴, О. Гуржій – устрій Гетьманщини в другій половині XVII – XVIII ст.³⁵. Російський дослідник С.Полехов вивчає литовсько-російські взаємини початку XV ст.³⁶, Т.Яковлева – роль «українського питання» під час проведення російсько-польських переговорів 60-х рр. XVI ст.³⁷ та ін.

Дотичними проблематиці історії міжнародних взаємин є праці з військової історії. Окремі сюжети з військової історії регіону наведені в працях Д.Вирського, В.Горобця, А.Гурбика, Б.Черкаса та ін. Фортифікаційні традиції регіону вивчали О.Бондар³⁸, В.Вечерський³⁹ та О.Мальченко⁴⁰.

²⁹ Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. – Львів, 1963.

³⁰ Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. – К., 2006. – Т.1.

³¹ Василенко Н.П. Правне положення Чернігівщини за польської доби // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С.290-300.

³² Ващук Д.П. Обласні привілеї Київщини та Волині: проблема походження, датування та характеру (друга половина XV – початок XVI ст.) // УІЖ. – 2004. – №1. – С.90-101.

³³ Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського і Кримського ханату (1515-1540). – К., 2006. – 244 с.

³⁴ Федорук Я. О. Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття. – К.: Видавничий дім “Києво-Могилянська Академія”, 2011. – 623 с.

³⁵ Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996. – 223 с.

³⁶ Полехов С. В. Литовско-русские отношения в начале XV в. в свете малоизвестных документов // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2017. – №3 (69). – С.105-106.

³⁷ Яковлева Т. Украинский вопрос в русско-польских переговорах 60-х гг. XVI в. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип.3. – К., 2003. – С.179-192.

³⁸ Бондар О. Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини в XV-XVIII ст.: ілюстрований довідник. – К., 2015; Його ж. Укрепления Остра в XVI – первой половине XVII вв. // Gardarika. – 2016. – Vol. (9). – Is. 4. – С.190-196.

³⁹ Вечерський В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. – К., 2012. – 592 с.

Вчених традиційно вчених цікавить історія прикордоння як явища, а також самих кордонів (фронтирів). Активно розробляються як теоретичні, так і регіональні виміри цієї проблематики, згадаємо праці В.Брехуненка, Я.Верменич, Я.Дашкевича, С.Леп'явка, І.Чорновола. Маємо певний доробок, в якому робиться акцентуація на прикордонному статусі Північного Лівобережжя, у працях О.Васюти, О.Русиної, В.Темушева.

Серед інших напрямків традиційним є вивчення соціальної історії. У цьому контексті епоху Гетьманщини плідно вивчав В.Мякотін. Церковну історію регіону досліджував вже згаданий Філарет (Гумілевський), М.Владимирський-Буданов та В.Романовський. Сучасні розвідки представлені доробками О.Гейди, О.Бондаря та О.Веремейчик.

Отже аналіз історіографічного доробку свідчить, що обрана нами дослідницька проблема лише фрагментарно відображена в історіографії.

Джерельна база дослідження проаналізована у підрозділі 1.2. Залучений масив матеріалів поділяється на писемні, усні, зображальні та речові джерела. Окрім опублікованих, значна частина писемних джерел вводиться до наукового обігу вперше. Нами були залучені матеріали Центрального державного історичного архіву України у м.Київ, Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, Наукового архіву Інституту археології НАН України, Державного архіву Чернігівської області, Державного архіву Київської області, Відділу забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжин, Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського, Остерського краєзнавчого музею, а також архівів, бібліотек та музеїв Польщі: Головного архіву давніх актів у м.Варшава (Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie); Наукової бібліотеки Польської академії наук в Кракові (Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie); Музея Войська Польського у Варшаві (Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie). В дисертації також були використані окремі матеріали, що зберігаються у Королівській бібліотеці «Canonice Strahoviensis» на горі Сіон у Празі («Biblioteca Regiae Canonice Strahoviensis in Monte Sion Pragaе (Česka republika)»), Національному історичному архіві Білорусі (м.Мінськ), Російському державному історичному архіві у м.Санкт-Петербург, Російському державному військово-історичному архіві та Архіві зовнішньої політики Російської імперії Міністерства закордонних справ РФ (м.Москва).

Писемні джерела представлені усіма основними видами – актовими матеріалами, діловодними документами, описово-статистичними та наративними. Групування джерел за видами надало можливість показати їх інформаційний потенціал щодо обраної проблеми.

Актові матеріали та діловодні документи представлені законодавчими актами ВКЛ, Речі Посполитої, Гетьманщини та Російської імперії – це

---

⁴⁰ Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.). – К., 2001. – 378 с.

Статути ВКЛ, рішення вальних сеймів Речі Посполитої та ін.; матеріалами дипломатичних місій; діловодною документацією державної канцелярії ВКЛ (Литовська метрика), Речі Посполитої (Коронна метрика й її частина – Руська метрика) та Гетьманщини; поземельними та імунітетними привілеями та пожалуваннями великих литовських князів, королів Речі Посполитої, гетьманів та російських царів; земельними наданнями старост та підстарост; універсалами доби Гетьманщини. Згадаємо також різноманітні судові матеріали, майнові угоди та заповіти.

Чимало актових документів побачило світ в серіальних виданнях: «Акты, относящиеся к истории Западной России», «Архив Юго-Западной России», «Русская историческая библиотека» та ін. Матеріали по історії регіону публікували І.Каманін, О.Лазаревський, І.Лучицький, Д.Міллер, Г.Милорадович, Ю.Татищев. Серед сучасних видань згадаємо доробок Ю.Мицика та І.Тарасенко. Чимало документів хоча і відносяться до епохи Гетьманщини, але добре характеризують епоху Речі Посполитої.

Описово-статистичні джерела представлені матеріалами королівських люстрацій та ревізій, історико-статистичними описами, реєстрами та списками. Наші уявлення про литовсько-польську добу суттєво доповнюють матеріали ревізій доби Гетьманщини.

Наративні джерела представлені пам'ятки літописання, мемуарами, приватним листуванням, родовідними відомостями та матеріалами синодиків.

Окрім писемних джерел нами були залучені усні, зображальні та речові джерела. Усні джерела представлені лінгвістичними джерелами – топонімічними та антропонімічними (галузями ономастики). Зображальні – іконографічним матеріалом (картами та історичними малюнками), а також геральдичними та сфрагістичними відомостями.

Писемні пам'ятки, опрацьовані у дослідженні, доповнюють речові джерела, представлені пам'ятками археології XII – XVIII ст. За відсутності писемних джерел археологічні дані дозволяють частково заповнити існуючі фактологічні лакуни, особливо при вивченні урбаністичних процесів, фортифікації, економічних та соціальних відносин.

Характеризуючи стан джерельної бази відзначимо, що до нашого часу майже не дійшли цілісні джерельні комплекси (за деякими виключеннями, як то Остерська замкова книга). Більшість джерел розпорошено по різних архівних бібліотечних та музейних колекціях.

Особливості залученої джерельної бази зумовили необхідність її критичного осмислення. По-перше, різні періоди існування Любецького та Остерського староства репрезентовані нерівномірно. Якщо від XIV–XV ст. нам відомі лише поодинокі документи з історії регіону, то від XVI–XVII ст. їх кількість значно збільшується. Різняться і їх якісна складова. Високий рівень достовірності мають описово-статистичні джерела – як-то описи, ревізії, люстрації та поборові реєстри. А от вивчення судових чи

поземельних документів вже вимагає застосування різних наукових методів та субдисциплінарного підходу, у тому числі, залучення топонімічних та антропонімічних джерел, що певною мірою забезпечує від помилкових суджень та інтерпретацій.

В підрозділі 1.3. розглядаються теоретико-методологічні основи дослідження. Обрану дослідницьку проблему неможливо розкрити без поетапності – універсальними етапами наукових досліджень є організаційний та дослідний етапи, а також етап систематизації, узагальнення, етап апробації та реалізації результатів. Розкриття обраної проблеми на кожному етапі вимагало застосування та поєднання відповідних методологічних підходів.

На організаційному етапі був оцінений історіографічний доробок, вивчений джерельний потенціал, запропонована наукова методологія. Історію староств ми визначили як історію соціально-територіальних структур, що визначаються (чи ідентифікуються) як спільноти людей, що проживають на певній території. Подібні структури складаються історично та характеризуються загальними умовами життєдіяльності та соціокультурними традиціями. Визначальною умовою діяльності Любецького та Остерського староств був феномен кордону (фронтиту).

Культурно-антропологічний підхід передбачає вивчення людини на основі відтворення соціальних зв'язків у певній локації, об'єднаній територіально-функціональними ознаками. Соціально-територіальні трансформації неможливо розглядати без використання ідеї районування, як розуміння специфіки існування локальних територій в рамках більших утворень. Було визначено, що специфіка функціонування суспільства на території Любецького та Остерського староств, знаходилась у безпосередній залежності від пануючих державно-правових інститутів.

Під час реалізації дослідного етапу була використана низка наукових методів. Проблемно-хронологічний передбачає систематизацію подій в хронологічній послідовності. Ми послуговувалися також історико-генетичним підходом, який був використаний для висвітлення регіональної специфіки джерел походження та формування військовослужбових верств Любецького та Остерського староств. Відслідковуючи історичні події в комплексі, були висвітлені взаємозв'язки остерського та любецького боярства із козацькою верствою, у тому числі, їх роль у формуванні козацької старшини в першій половині – середині XVII ст. Вдалося прослідкувати окремі проблеми історичної урбаністики – визначити взаємозв'язки у фортифікаційних та містобудівних традиціях Остра та Любеча, встановити основні етапи побудови й ремонту фортець та задіяні архітектурні прийоми.

Використання історико-порівняльного підходу дало можливість реконструювати еволюцію суспільних та господарчих взаємин. Одними з ключових у вивченні джерельної бази стали методи взаємодоповнюваності та порівняльного аналізу. Використання цих методів дозволило певною

мірою нівелювати наявний джерельний вакуум по окремим періодам дослідження. Використання порівняльного методу дозволило нам повною мірою задіяти прийом аналогії. У випадку коли джерела з історії регіону відсутні повністю, або ж вони не дозволяють нам сконструювати бачення минулого, на допомогу приходить метод аналогії, адже незважаючи на певну територіальну специфіку загальні риси історичного процесу були спільними.

Важливим аспектом у студіюванні проблеми стало використання методів просопографії, що дозволило максимально персоніфікувати або ж «залюднити» історичний процес. Зважаючи на відсутність цілісних архівних комплексів джерел з досліджуваної проблеми широко використовувалися міждисциплінарні методи, які дозволили залучити до дослідження дані археології, картографії, ономастики, антропоніміки, топоніміки тощо.

Широка методологічна база була залучена на етапі систематизації та узагальнення. Логіко-теоретичний метод дозволив усебічно застосувати наявний джерельний потенціал, коли один і той самий факт можна використовувати для вивчення різних аспектів історії. Для типологізації джерел були використані методи систематизації і класифікації. Здійснена типологізація дозволила встановити специфіку формування земельних володінь, з'ясувати основні критерії соціальних взаємин. Систематизація матеріалу також дозволила виділити т.зв. мікрорегіони, як локальні центри формування т.зв. «кущів». Очевидно, що основа цього районування була закладена ще за давньоруської держави. Статистичні методи використовувалися при обробці кількісних даних.

На етапі апробації та реалізації результатів дисертаційного дослідження основні його положення пройшли належну апробацію на більш ніж 100 наукових конференціях.

Другий розділ «Трансформаційні процеси на території лівобережних староств північного Подніпров'я у Великому князівстві Литовському» складається з трьох підрозділів.

Для розуміння підвалин багатьох процесів литовсько-польської доби, у **підрозділі 2.1.** розглядається історія Остра (Городця) та Любеча, як колонізаційних центрів давньоруської держави. Підрозділ починається з опису регіону, із зазначення фізико-географічних умов та наявних природних ресурсів. Розташовані на Дніпровському та Деснянському водних шляхах Любеч та Остер (Городець) стали одними з центрів колонізаційної політики київських князів у Х–ХІІІ ст. Завдяки своєму розташуванню міста відігравали важливе значення у феодальних війнах ХІІ ст. Очевидно, що міста надавалися у почергове володіння вищому київському боярству, як це було із сусіднім Чорнобилем та Путивлем (традиція існувала до 1500 р.). В містах були побудовані оборонні споруди, а в околицях були осаджені різноманітні боярські елементи, зобов'язані службою князю-сюзерену. Опісля монгольської навали значна частина

поселень регіону припинила своє існування. На службу до ординців пішли місцеві князі, а вслід за ними і якась частина військовослужбової людності Київщини.

У підрозділі 2.2. «Входження до Великого князівства Литовського: від перших литовських намісників до утворення староств», розглядається процес боротьби Литви в середині XIV ст. за Київщину. Регіон перетворився у спільне володіння (кондомініум) Орди та князів литовських. На приєднаних територіях була залишена наявна система управління, відбувається адаптація існуючих соціальних станів. Держава продовжує розвивати регіон як потужний військовий осередок. Міста роздають представникам вищого боярства, згодом, вони відходять до київських князів Олельковичів, які ставлять сюди своїх намісників.

У 1471 р. київське князівство було ліквідоване, натомість, створено воєводство. В цей час формується система київських «городків», оборонних центрів регіону. У 1483-1500 рр. Любеч був вотчиною князя Василя Верейського. У 1500-1507 рр. місто було захоплено Московською державою.

Із втратою ВКЛ у 1508 р. Чернігово-Сіверщини, Остер та Любеч опиняються на самому кордоні із Великим князівством Московським. Життя на прикордонні заважало стабільному соціально-економічному розвитку, на перше місце знову виходить функція військової організації. Навколо міст продовжує існувати та розбудовується система земельних володінь, з яких несли військову службу представники остерської та любецької шляхти. Але на початку XVI ст. Любеч і Остер стають приватними маєтками родини Гаштольдів. Володарювання припало на подальше загострення відносин з Московською державою. У 1533-1538 рр. в Острі був побудований замок,

Після смерті О.Гаштольда у 1542 р. Остер став керуватися великокнязівськими намісниками, представниками вищого київського боярства. Після смерті у 1549 р. Гаштольд-Верейської Любеч стає вимороченим маєтком, а згодом і староством.

Постійні війни з Московською державою поставили питання обороноздатності регіону. Окрім зобов'язаної до військової служби дрібної шляхти починається формування реєстрових козацьких підрозділів. В Острі такий підрозділ з'явився у 1557 р., в Любечі – у 1561 р. Завершує підрозділ опис любецько-чернігівського та остерсько-чернігівського кордонів, за матеріалами Реєстру границь Чернігівських 1527 р.

В підрозділі 2.3. «Соціально-територіальні трансформації на теренах Любецького та Остерського староств: генеза та еволюція соціальних станів», розглядається історія основних соціальних станів – шляхти, міщанства, боярства та селянства. Подається огляд економічних процесів та роль монастирських володінь у формуванні історичного простору регіону.

На території Остерського та Любецького староств формується низка околичних сіл, де оселена так звана «служебна» шляхта. Основа цієї

боярської спільноти була осаджена на землю від часів Київської Русі, відтоді більшість цих сіл знаходились або на торгівельних шляхах, або на річках, які були основними комунікаційними артеріями. Вірогідно, що від давньоруських часів збереглася і «кущова» основа оселення дрібного боярства.

Формування соціальних станів Остерського та Любецького староств проходило в контексті політичних, соціальних та економічних процесів, що тривали у ВКЛ, а згодом й Речі Посполитої. Окрім місцевого елемента на землю в окрузі київських замків-«пригородів» осаджувалися й тюркські елементи. У середині XVI ст. Остер та Любеч переходять до держави та стають центрами староств, що прискорює процес станового оформлення місцевої шляхти. Залежною залишилася лише шляхта, яка була зобов'язана виконанням служб перед замковою адміністрацією. В підрозділі згадуються усі відомі великокнязівські пожалування остерській та любецькій шляхті.

Специфіка прикордоння та постійні війни з Московщиною примусило владу залучити до служби реєстрове козацтво. В обороні замків було задіяне міщанство, яке було за обов'язками близьким до дрібного боярства. Як і дрібне боярство, міщани сплачували податки та виконували служби, зокрема – польну та замкову сторожу. Конфлікти із старостами примушували міщан звертатися за захистом до королівської влади.

За ВКЛ головним заняттям міщанства залишалось землеробство та тваринництво, якому сприяла велика кількість сінокісних лу́гів, значно меншу роль відігравало ремісництво та торгівля. На Остерщині важливу економічну роль відігравало бджільництво, в обох староствах одним з основних джерел харчування було рибальство та мисливство. Селяни, окрім сплати данини та відбування суто господарчих повинностей, мали утримувати, разом із боярством та міщанством, замкову сторожу.

Специфічною рисою землеволодінь лівобережних староств – більшою мірою Остерського, та меншою – Любецького, були чималі монастирські маєтності. Особливо великими вони були на Остерщині. Чимало маєтностей київських монастирів збереглися на Задесенні опісля приєднання Чернігово-Сіверщини до Московської держави. Впритул за Києво-Печерським монастирем за кількістю маєтностей на Остерщині йшов Київський Пустинно-Микільський монастир, володіли тут землями Межигірський та ін. київські монастирі.

У третьому розділі «Любецьке та Остерське староства в соціально-політичній системі Речі Посполитої (друга половина XVI – перша половина XVII ст.)» міститься два підрозділи. У підрозділі 3.1. «Еволюція «українних» староств Північного Лівобережжя» розглядаються соціально-територіальні зміни, що відбулися опісля 1569 р.

За панування Речі Посполитої продовжується посилення обороноздатності краю. Для участив обороні залучають широкі верстви людності, продовжується міграція шляхти з Волині та ВКЛ. В цей час

відновлюються й замкові укріплення. За Сигізмунда II Августа (1548–1572 рр.) в Острі будується новий замок, а замок в Любечі був посилені артилерією. Будується нова Лоевська фортеця, стараннями любецького старости П.Сапегі місто отримало магдебурзьке право. Як і раніше, остерські та любецькі бояри мали захищати міста та битися з ворогом під командою старости чи підстарости.

Любецьке та Остерське староства фактично вклинювались у московську Чернігово-Сіверщину, яка, у свою чергу, сама була плацдарм для вторгнення на Київщину. Постійними були прикордонні конфлікти, на території староств відбувалися зіткнення під час Лівонської війни.

З кінця XVI ст. помітним стає магнатський вплив. У 1580-1594 рр. уряд любецького старости знаходився у представників родини Вишневецьких. За старостування Михайла Вишневецького (1583–1584 рр.) продовжувалося становлення козацтва.

Майже півстоліття остерськими старостами були представники роду Ратомських (1552–1618 рр.). За старостування Михайла Ратомського (1593–1618 рр.) тривав конфлікт з остерським боярством та міщанством.

На зламі XVI–XVII ст. місцева шляхта активно освоювала прикордоння, оселяючи там слобідки. Постійними були приграничні конфлікти. Місцева шляхта взяла активну участь у поході Лжедмитрія на Москву та у війні з Московською державою 1609–1618 рр., коли Остер та Любеч стають базами коронної армії.

Одним із героїв війни за Чернігово-Сіверщину став Микола Струсь, який у 1606-1627 рр. був любецьким та лоевським старостою. У 1616 р. Любеч був оточений новим острогом, наступного року поділ був розорений московсько-татарським військом.

У 1618-1630 рр. остерським та бобровицьким старостою був Е. Залеський. Серед заходів по посиленню обороноздатності Остра згадаємо спробу відновити старий замок. За його старостування була зроблена спроба створити перший фільварок у регіоні, а в Острі був створений шевський цех.

За результатами війни 1612–1618 рр. Чернігівщина була юридично закріплена за Короною. За ординаціями 1633 та 1635 рр. Чернігівщина стала воєводством. З цього часу значення Остерського та Любецького староств поступово падає, адже вони перестають бути прикордонними. Незабаром, із посиленням тиску Московської держави, їх оборонне значення знову відновлюється. Із будівництвом в Любецькому старостві Лоевської фортеці, вона стає центром невеличкого Лоевського староства, а саме староство йменується як Любецько-Лоевське. Із осадженням на Остерщині м. Бобровиця, староство стає Остерсько-Бобровицьким.

У 30-і рр. XVII ст. на Північному Лівобережжі починається короткочасний період панування великої магнатерії. Від 1632 р. остерським старостою став С.Аксак, який активно нагромаджував земельні маєтності, привласнюючи собі землі дрібного боярства та коронної шляхти. Остерські

бояри зверталися по захист до королівської влади, внаслідок чого у 1636 р. був створений реєстр бояр. По захист до короля зверталось й остерське міщанство. Стефан Аксак активно займався осадництвом нових населених пунктів.

Від 1633 р. старостинський уряд в Любечі переходить до магнатів Калиновських. У 1633–1638 рр. старостою був Адам, у 1638-1643 та 1646-1648 рр. – Мартин, у 1643-1645 рр. – Самуель Калиновський. Від магнатського свавілля потерпали любецькі бояри та міщани, а саме Любецьке-Лоевське староство було віддано у оренду. У 1646 р. староства були інкорпоровані до ВКЛ.

Завершується підрозділ описом кордонів Любецького та Остерського староств, як міждержавних, так і внутрішніх адміністративних. Основні кордони регіону були встановлені ще за часів ВКЛ, але зазнавали незначних змін і за Речі Посполитої. По завершенню у 1583 р. Лівонської війни, процес розмежування кордону розпочався на зламі XVI–XVII ст., але так і не був завершений. Матеріали королівської люстрації 1628 р. дозволили нам нанести на карту кордонів Остерського староства. В цей час змінюються і кордони Любецького староства, в основному після відпадиння у 1564 р. Брагінської волості. У 1635 р. було проведено розмежування між Чернігівським та Київським воєводствами.

У підрозділі 3.2. розглядається історія соціальних груп та формування системи землеволодіння. Зміна державної приналежності більше всього відобразилася на шляхетській верстві. Опісля 1569 р. боротьба за права набуває організованих рис. Частина «литовського» боярства отримала повноцінні шляхетські права. Однак, на прикордонні був поширений прошарок шляхти так званої «другої руки». Виразними представниками цього прошарку була остерська шляхта, меншою мірою – любецька. Ще одним наслідком Люблінської унії стала міграція на Подніпров'я з Правобережжя, насамперед, з Волині. Не припинявся, хоча і зменшився, рух переселенців з Білорусії. На зламі XVI – XVII ст. на Північну Київщину проникає коронна шляхта. Значно меншу роль стала відігравати татарська міграція.

Хоча основні земельно-майнові комплекси в регіоні були сформовані та отримали володільців за литовського володарювання, політичні зміни відкрили шлях до їх перерозподілу. Процес прискорився у першій половині XVII ст., коли на Північному Подніпров'ї став відчутним магнатський вплив. Основною формою колонізації залишалось осадництво слобод, що давало засновнику податкові пільги. Як і раніше, остерські та любецькі старости роздавали землі місцевому боярству. Частині боярства вдалося отримати королівські привілеї та здобути шляхетський статус.

За старостування в Острі Лавріна Ратомського (1566–1593 рр.) роздавалися численні остерські пустоші як дрібному остерському боярству, так і прийшлій шляхті. Землями у старостві заволоділи Барановські,

Бистрицькі, Велебновські, Вільгорські, Зелінські (Жилинські), Єзерські, Клопоцькі, Курцевичі, Проскури-Суцанські, Пясочинські, Скуміни, Тиши-Биковські та ін. Продовжували володіти маєтностями Жукінські, Толкачі, Шульги, Ясинські, Яцковичі (Рожновські) та ін.

Розбудова остерської округи продовжувалась у період перебування на уряді старости Михайла Ратомського (1594–1618 рр.). В цей період посилюються диференційні процеси у шляхетському середовищі. Старостинські та королівські привілеї отримують бояри Беремицькі, Білики, Гломазди, Коловицькі, Орловські, Середи, Толкачі-Жукінські, Чесніковичі та ін. Серед нових володільців згадаємо шляхтичів Ходкевичів та Олешок. Збільшують свої володіння Вільгорські, Віткевичі, Вронкевичі, Словицькі та Немиричі. Земельні латифундії починають нагромаджувати Аксаки.

За старостування в Острі Ереміана Залеського (1618 (?) – 1632 рр.), почастишали звернення остерських бояр до королівської влади. Основна причина звернення – конфлікти із остерським старостою та міщанством. В цей період продовжується практика осадження слобідок та містечок. Осадчими були Богінські, Володкевичі, Вільгорські, Зембжицькі, Словицькі, Малчовські.

Власну земельну імперію вдалося створити остерському старості Стефану Аксаку (1633–1648 рр.). За часів його старостування погіршилися відносини із дрібним остерським боярством, яке стало шукати захисту у короля. В цей період збільшується прошарок прийшлої польської шляхти.

За старостування П.Сапєги (1560–1580 рр.) пожалування отримали Антоновичі, Галабурди, Климовичі-Розсудевські, Татаренкі, Міхнови, Мишуковичі, Яцковичі та ін. Чимало місцевих бояр отримали королівські привілеї.

Жалували та підтверджували земельні маєтності у Любецькому та новоствореному Лоевогорському старостах й представники родини Вишневецьких. Зокрема, привілеї отримали Болдаковські, Каменецькі, Міхновичі.

Любецький староста В. Хотимерський (1594–1606 рр.) надавав підтверджувальні документи замковому боярству та міщанству, зокрема, Демитровичам та Тарасевичам. За старостування М.Струся (1606–1627 рр.) маємо звістки про старостинські пожалування міщанам Митковичам та Законовим, та шляхетним Мілковичам. За королювання Сигізмунда III землі у Любецькому старостві стали отримувати представники королівської адміністрації, наприклад, королівський секретар Я.Висоцький та писар В.Олешко. Але рівень проникнення польської шляхти на територію староства був відносно незначним. З 20-х рр. XVII ст. починається процес перерозподілу земельної власності. Значній частині любецького боярства вдалося отримати королівські пожалування та повноцінний шляхетський статус.

Неповноправний статус служебної шляхти робив її одним із постійних джерел допливу до козацтва. Процес покозачення дрібної шляхти Остерського та Любецького староств Речі Посполитої можна поділити на два періоди. Перший відноситься до 70-80-х рр. XVI ст. Відчутний поштовх покозаченню дала королівська люстрація 1571 р., під час якої необхідно було доводити права на володіння маєтностями та особисте шляхетство. Друга хвиля покозачення припадає на початок XVII ст. Вона пов'язана із війною за Чернігово-Сіверщину 1609–1618 рр., коли перед прикордонною військовослужбовою людністю відкрилися нові перспективи.

Із служебної шляхти Любецького, Остерського та Овруцького староств походило чимало «старших» та реєстрових гетьманів Війська Запорозького. З Любецького староства походив Іван Сулима, з Остерського – Яків Острянин та Павло Тетеря.

Найближчим прошарком до дрібного боярства залишалось міщанство. На кінець XVI ст. бачимо в Острі згуртовану міщансько-боярську громаду, яка боролася за свої права в королівському суді. Боролася із старостинським свавіллям і міщанство Любеча. Як і раніше, замкове міщанство було зобов'язане військовою службою по несенню сторожі та обороні замків, хоча у першій половині XVII ст. ці функції перебирає на себе козацтво.

Традиційними заняттям для міщан залишилося землеробство. Другорядним заняттями остерського та любецького міщанства були ремесла. У 1620 р. був створений шевський цех в Острі, була спроба створити гончарський цех в Любечі. Поступово зростає значення торгівлі. Мешканцями Київщини наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. стають євреї. Єврейська міграція активізується разом із магнатським проникненням до регіону.

Розгляд соціально-територіальних трансформацій буде неповним без згадки селянської верстви. Із приєднанням Чернігово-Сіверщини до Корони, Остерщина та Любеччина перестали бути прикордонними, а отже стали стрімко розвиватися. Підйом господарчого життя добре спостерігається за зростанням прибутків із замкових сіл. Остерське селянство було джерелом допливу до дрібного боярства та козацтва.

Завершує підрозділ огляд церковних володінь на території староств. Одним з наслідків Люблінської унії стало укладання у 1596 р. Берестейської релігійної унії. Її прийняття породило нові майнові конфлікти. Розглядаючи землеволодіння монастирів відзначимо, що традиційним центром їх скупчення залишалася Остерщина, де поступово зростають володіння церкви, у тому числі й католицької.

У четвертому розділі «Остерське та Любецьке староства Київського воєводства в Українській національній революції середини XVII ст.», містяться два підрозділи.

У підрозділі 4.1. «На службі Війська Запорозького», розглядається процес переходу частини дрібної шляхти на бік козацької держави. В новій

козацькій державі Любеч та Остер стають центрами козацьких сотень (у 1650 р. існував Остерський полк). Територія колишнього Любецького староства увійшла до складу Чернігівського полку, Остерського – Переяславського, Київського, Ніжинського та Чернігівського.

На території Любецького староства покозачення розпочалося з правого берегу Дніпра. Тут були створені Брагінський та Речицький козацькі полки, влітку 1649 р. була утворена Лоевська сотня.

У 1648 р. більшість любецької шляхти зайняла нейтральну позицію. Процес її покозачення прийшовся на 1649-1651 рр. У 1654 р. шляхта староства була взята під протекцію Б.Хмельницького. На Остерщині процес покозачення мав свою специфіку. Найперше до козаків подалося населення з подніпровських сіл, що мешкало ближче до Києва та Гоголіва. Ці села належали або польській шляхті або С.Аксаку. Дуже повільно тривав процес покозачення на монастирських землях.

У 1651-1653 рр. Любеч був базою армії польного гетьмана ВКЛ Я.Радзивіла. Лише після зайняття Любеча (замок був знищений) козаками утворилася Любецька сотня – найбільша сотня Чернігівського полку. Правобережна частина Любецько-Лоевського староства залишилась у складі ВКЛ.

Чимало представників шляхти Любецького та Остерського староства потрапило до реєстру Війська Запорозького 1649 р. З остерського боярства першими покозачилися ті, хто потерпав від старостинського свавілля, або ж походив з найнижчих прошарків боярства: Барановські, Борзниченки, Бороздії, Гарбузи, Гирі, Гломазди, Ждановичі, Жуки, Лапи, Ласки, Лосі, Носачі, Пальчики, Тетері та ін. Козаками Чернігівського, Ніжинського та Київського полків стало чимало бояр і шляхтичів Любецько-Лоевського староства – Антоновичі, Кононовичі, Кохановські, Селецькі, Силичі та ін. Багатьох вихідців з любецької та остерської шляхти бачимо в найближчому оточенні Б.Хмельницького. Частина шляхти не прийнявши нових реалій залишилась у Речі Посполитій.

На теренах Любецько-Лоевського староства сталися дві ключових битви між козаками та армією ВКЛ – Лоевська битва 1649 р., та битва під Ріпками 1651 р. У січні 1654 р. Гетьманщина була приєднана до Московської держави, у 1655-1667 рр. тривала війна за білоруські землі, під час якої Правобережна частина Любецько-Лоевського староства увійшла до складу Чернігівського полку. Після поразки козацько-московської армії Лоев був повернутий до ВКЛ.

У політичній боротьбі українські гетьмани намагалися знайти собі союзників, спираючись на місцеві еліти – у тому числі, на козаків-шляхту Любецького та Остерського староств. Чимало колишніх шляхтичів підтримало І.Виговського, а після його розгрому виїхало до ВКЛ. У 1659 р. польський король Ян II Казимир надав цілу низку привілеїв представникам як остерської так і любецької шляхти – соратникам гетьмана. Бачимо

представників покозаченої шляхти Остра та Любеча в оточенні Ю.Хмельницького. Любецька шляхта підтримала гетьмана І.Брюховецького, тоді як остерська – Сомка. У 1663-1665 рр. гетьманом був виходець з остерського боярства П.Тетеря. На підтримку любецької шляхти сподівався Д.Ігнатович (Многогрішний).

Під час походу Яна II Казимира на Лівобережну Україну 1663-1664 рр. коронне військо захопило Остер. Під королівську протекцію було взято більше ста остерських бояр, які 26 грудня 1663 р. отримали королівську «апробацію». 28 грудня 1663 р. універсал Яна II Казимира отримали представники повноправної остерської шляхти, бачимо тут як прийшли роди, так і місцевих володільців. Міщанство Остра та Козельця отримало магдебурзьке право. За короткий час перебування Яна II Казимира в Острі нам відомо й кілька індивідуальних королівських привілеїв. Опісля відступу коронної армії в Остер були введені козаки Чернігівського та Овруцького полків, а пізніше – московські стрільці. За Московськими статтями 1665 р. Гетьманщина обкладалася податками, а містах розміщувалися московські гарнізони. Це породило низку конфліктів стрільців із козаками та монастирями. У 1668 р. чимало представників остерської та любецької шляхти взяли участь у антимосковському повстанні.

У підрозділі 4.2. «Соціально-політичні зміни на території колишніх староств за Гетьманщини», з'ясовуються зміни, що відбулися в середині – другій половині XVII ст. Для кращого розуміння тяглості окремих соціальних процесів, наводяться екскурси у більш пізній історичний період.

Нова козацька еліта зайняла те привілейоване місце, на якому до середини XVII ст. перебувала шляхта. За період Гетьманщини стратегічне значення Остра падає, місто залишилось сотенним центром Київського полку. Від повного занепаду його врятувало магдебурзьке право та торгівля по Десні. А от Любеч залишився прикордонним містом, а по Дніпру до кінця XVIII ст. проходив міждержавний кордон.

Фундаментом існування шляхетської верстви було право шляхтича на землю та інше майно, яке не можна було відчужувати. Нова козацька старшина, яка значною мірою «вийшла» з довоєнної шляхти, намагалась забезпечитись від втрати земель та здобути гетьманські пожалування. Значній частині родин остерської та любецької шляхти вдалося зберегти довоєнні маєтності та набуті нові.

Давність структур землеволодіння, що своїми коренями йшли у литовсько-польську добу, та постійна зміна власників призводила до дрібнення земельних маєтностей або парцеляції. Одним із наслідків втрати земель стало зубожіння та декласація колишнього дрібного боярства.

Від середини XVII ст. новими землевласниками на території колишніх староств стає козацька старшина нешляхетного походження, наприклад, козаки Солонини, Дворецькі, Танські. Пік зростання козацького землеволодіння припадає на кінець XVII – XVIII ст. Традиційною формою

козацької «колонізації» залишалося утворення слобод, у тому числі, за рахунок вже існуючих населених пунктів. Значна кількість колишніх шляхетських та боярських володінь стали ранговими старшинськими маєтностями. Втрачені боярські землі ставали власністю міщанства.

Розглядаючи становище міщан Остра та Любеча відзначимо, що міщанству Любеча після руйнації міста в середині XVII ст. довелося фактично відроджуватись як явищу. Розуміючи стратегічне значення Любеча Б.Хмельницький зробив місто ранговою маєтністю чернігівських полковників. У 1663 р. гетьман І.Брюховецький надав універсал любецьким міщанам, який звільняв їх від податків на десять років.

В значно кращих умовах опинилося остерське міщанство. Остер продовжував користуватися магдебурзьким правом. Занепад міста починається після перенесення полкової влади з Києва до Козельця. Незважаючи на тісні зв'язки, конфлікти між міщанами та козацькою старшиною були постійними як у Острі так і у Козельці.

Значно меншу роль стало відігравати вирощування зернових, хоча міщанство продовжувало займатися сільським господарством. Значно більшу роль в житті містян стали займати ремесла. Велику роль в економіці починає відігравати млинарство. Збільшується роль Остра та Любеча як регіональних торгових центрів.

Головним заняттям сільського населення залишалося землеробство та тваринництво. Незмінним промислом було бджільництво.

Від середини XVII ст. неухильно зростала кількість церковних та монастирських земель, найбільшими землевласниками на Остерщині залишалися київські монастирі, поширюються монастирські володіння і на території колишнього Любецького староства.

У висновках сформульовані основні підсумки дослідження, а також викладені положення, що виносяться на захист.

В результаті проведеного дослідження нами була всебічно висвітлена історія північно-лівобережних староств Київського воєводства – Любецького (Любецько-Лоевського) та Остерського (Остерсько-Бобровицького), протягом усього часу їх існування.

• Найважливіша база уможливило вирішення поставленої дослідницької мети. Характеризуючи джерела відзначимо, що по різних періодах вони об'єктивно представлені нерівномірно. Поодинокі документи з історії регіону відомі з XIV–XV ст., від середини XVI ст. їх кількість та якісна складова зростає. Від кінця XVI ст. з'являються матеріали великокнязівських та королівських ревізій, чисельними стають королівські та старостинські пожалування, матеріали судових справ. Найбільший масив джерел бере своє походження від XVII – XVIII ст. Інформацію про литовсько-польську добу містять документи XIX ст., в основному це докази на дворянство нащадків остерської та любецької шляхти, або монастирські документи.

Зважаючи на наявність джерельних «лакун», окрім писемних матеріалів нами були використані лінгвістичні, зображальні та ін. джерела. Комплексний підхід дозволив реконструювати історичні процеси, що тривали в регіоні, навіть за відсутності писемних джерел з окремих періодів.

Аналіз історіографії свідчить про недостатній ступінь розробленості обраної проблеми та наявність лише поодиноких праць з історії староств на території руських воєводств ВКЛ та Речі Посполитої. Водночас, історія регіону досліджувалась в рамках вивчення загальнодержавних історичних процесів.

Розкриття обраної проблеми вимагало застосування та поєднання відповідних методологічних підходів на кожному етапі досліджень. На нашу думку, оптимальним методологічним підходом для вивчення староств (чи подібних формацій), є їх розгляд як соціально-територіальних структур чи локальних соціумів. Зазначені структури визначаються як спільноти людей, що мешкали в певному історичному та географічному ареалі. Вони склалися історично, характеризуються загальними умовами життєдіяльності та соціокультурними традиціями. На їх формування впливали природно-географічні умови, соціально-економічні чинники та етнічні складові.

- Вивчення історії Остерського та Любецького староств неможливо здійснити без урахування історичних підвалин, закладених за часів давньоруської держави. У X–XIII ст. ці міста були важливими пунктами колонізації та військовими форпостами Київського князівства. Їх поява була пов'язана із стратегічним значенням річкових шляхів – дніпровського та деснянського. В околицях міст на землю осаджуються військовослужбові елементи, зобов'язані несенням служби на принципах васально-ленної залежності.

- В своєму розвитку Любецьке та Остерське староства пройшли декілька етапів. Перший етап (60-і рр. XIV ст. – початок XVI ст.) характеризується становленням Остра та Любеча у якості київських «городків». У 60-і рр. XIV ст. Київщина, яка до того була улусом Золотої Орди, перетворилась на спільне володіння (кондомініум) Орди та князів литовських.

Другий етап припадає на першу половину XVI ст. Із втратою Литвою Чернігово-Сіверщини, яка у 1508 р. була юридично закріплена за Великим князівством Московським, значення Остра так і Любеча посилюється, фактично міста стають ключовими форпостами в оборонній системі північної Київщини.

Третій етап розвитку починається у 40-і рр. XVI ст., коли містами починають керувати намісники київського воєводи і вони перетворюються у центри староств. Із приєднанням Київщини до Речі Посполитої у 1569 р. староства посилюються за рахунок масової роздачі земельних пожалувань як місцевим, так і прийшлим з Волині родам.

Із втратою прикордонного статусу на початку XVII ст. до регіону активно проникає польська шляхта, значною мірою це були ветерани війни 1609–1618 рр. З цього часу посилюється роль магнатерії. У 30-і рр. Остерське староство переходить до Стефана Аксака, а Любецьке – до представників родини Калиновських.

Четвертий етап існування Остерського та Любецького староств починається від 1648 р. Остер стає сотенним центром спочатку Переяславського, а згодом Київського полку, Любеч – Чернігівського. У 1649 р. Любеч був захоплений Радзивілом та до 1653 р. був базою армії ВКЛ. Місцева шляхта розкололася – частина залишилася вірною Речі Посполитій, частина пішла на службу до нової козацької держави. Взимку 1663-1664 рр. Остер став опорним пунктом армії Яна II Казимира. Лише опісля завершення так званого «лівобережного» походу «трьох королів», можна говорити про демонтаж старих соціально-територіальних структур Речі Посполитої.

- Феномен пограниччя був одним із визначальних чинників формування та функціонування Любецького та Остерського староств. З кінця XV – до XVII ст. регіон потерпав від татарських набігів, у 1500–1618 рр. – Остерське, а у 1508–1618 рр. – Любецьке староство, були прикордонними до Московської держави. Головний обов'язок захисту державних кордонів несла дрібна шляхта, представлена усіма категоріями шляхетського стану – боярством, зем'янством та повноправною шляхтою. Згадаємо, що наявний модерний бренд концепту пограниччя, розуміється у вітчизняній історіографії як кордон «козацький» – степовий, межею якого була Запорозька Січ. Вважаємо, що було б слушним доповнити цю концепцію наявністю ще одного геокультурного кордону – «шляхетського» (чи «боярського»), який проходив по границі коронної Київщини та московської Чернігово-Сіверщини.

- Від часів Київської Русі й до XVII ст. різноманітними були джерела формування місцевої людності. Більшість військовослужбового стану Любецького та Остерського староств мали автохтонне походження та були генетично пов'язані із давньоруськими військовослужбовими елементами. Від початку литовської колонізації регіону на землю осаджувалися тюркські елементи, а з XVI ст. постійним став доплив населення з території Білорусі. Опісля Люблінської унії 1569 р. на Київщину посилювався рух вихідців з Волині та розпочалася міграція польської шляхти.

За рахунок міграції з білоруських земель поповнювався прошарок остерського та любецького міщанства, постійним був доплив селян – переселенців чи втікачів з подніпровського Правобережжя чи Московської держави.

- Процес станової інкорпорації та боротьби різних категорій населення за станові права та привілеї, з одного боку, проходив в контексті загальнодержавних процесів формування соціальних станів, з іншого – був

обумовлений прикордонною специфікою Остерського та Любецького староств.

Постійним фактором, що впливав на становлення шляхетської верстви, був процес станової легітимізації. Внаслідок внутрішньої диференціації шляхетська верства стала джерелом постійного допливу до лав козацтва. З Остра та Любеча вийшло чимало представників як реєстрового козацтва, так і отаманів («старших») козацької «черні».

Боротьба за права характеризувала не лише шляхетську, але й міщанську верству. Прикордонний статус обумовив участь в обороні й селян, які за способом життя та окремими службами були дотичні до «служебників», найнижчої категорії дрібного боярства.

Проживання на спільній території, участь у військових виправах, тісні майнові, соціальні та родинні зв'язки породили своєрідний регіональний корпоративізм. Найяскравіше це проявилось у боротьбі з магнатським свавіллям та під час створення нової козацької еліти в середині XVII ст. Можемо стверджувати, що остерська та любецька шляхта стають повноцінними соціально-територіальними (регіонально-корпоративними) спільнотами, які усвідомлювали власну групову специфіку та залишили помітний слід не лише в масштабах регіональної історії, але й в загальноісторичних процесах.

Прикордонне становище викликало до життя соціальний детермінізм, який передбачав соціальну мобільність та станові дифузії.

• Розглядаючи систему землеволодінь в Остерському та Любецькому староствах зазначимо що в регіоні були представлені маєтності із різним майновим, соціальним та правовим статусом. На Любеччині найпоширенішими були шляхетські та боярські землеволодіння, за ними йшли старостинські, у першій половині XVII ст. збільшуються магнатські, але майже не було монастирських маєтностей. На Остерщині найпоширенішими були монастирські та старостинські маєтності, за ними йшли шляхетські та боярські. На зламі XVI-XVII ст. посилюється експансія польської шляхти, у першій половині XVII ст. – магнатів. Великі земельні латифундії в останній чверті XVI ст. вдалося створити Вишневецьким, у першій половині XVII ст. – Аксакам та Калиновським. Відомі лише поодинокі спроби створити фільваркове господарство.

Важливим елементом солідарності любецької та остерської шляхти були спільні ареали земельних володінь, що характеризувалися відносно вузьким колом землевласників, більшість з яких були зобов'язані спільними обов'язками та тісними родинними зв'язками. На Остерщині ці ареали були менш потужними, завдяки наявності монастирських маєтностей.

Вагома кількість монастирських володінь на Остерщині була зумовлена близькістю Києва. Ці землі не корилися місцевій адміністрації. Найбільшими землевласниками в регіоні за часів ВКЛ були: Києво-

Печерський монастир та митрополича кафедра. Від початку XVII ст. збільшуються володіння католицької церкви.

- Прикордонні Остер як і Любеч майже не виконували одну з ключових урбаністичних функцій – вони так і не стали потужними торгівельними та ремісничими центрами. Прикордонне значення зумовлювало розвиток міст насамперед як фортець. Від XIV-XV ст. починається будівництво укріплень в Острі та Любечі. У 1533-1538 рр. був побудований замок в Острі. За королювання Сигізмунда II Августа в Острі був побудований новий замок, що знаходився на березі Десни, завершення будівництва припало на 1571 р., тоді ж старий замок був знищений. У 1597 р. «новий» замок в Острі був реконструйований. Проблема загострилася у 20-х рр. XVII ст., бо Остерська фортеця знаходилась у занедбаному стані. В цей час якійсь укріплення будуються на території «старого» замку. Руїнація Остерського замку припадає вже на період Руїни (1688 р.) На початку XVII ст. був побудований замок у Бобровиці та Носівці.

Любецький замок був побудований опісля 1508 р., у 1536 р. – знищений під час війни та відбудований до 1549 р. У 1616 р. Любеч був оточений новим острогом, знищений замок був до 1653 р.

Розглядаючи економічне становище Остерського та Любецького староств відзначимо, що значно меншу роль тут відігравала торгівля та ремісництво. Фіксуємо лише кілька спроб створити в Любечі та Острі цехову організацію.

Традиційним заняттям міщанства було сільське господарство, але якість землі на території староств була різною, чимало площ займали болота та піски, внаслідок чого староства не завжди могли забезпечити себе хлібом. В Любечі та Острі активно заготовляли сіно, що давало займатися тваринництвом, супутнім був шкіряний промисел. Велику роль в обох містах відігравало рибальство, яке ставало одним з головних занять мешканців регіону. Не меншу роль займало бджільництво та мисливство. У першій половині XVII ст. розвивається млинарство, розквіт якого припадає вже на Гетьманщину. Серед промислів згадаємо виробництво дьогтю та випалювання вугілля.

- Внаслідок Української національної революції середини XVII ст. відбулися значні соціально-територіальні трансформації, стара адміністративно-територіальна структура була ліквідована, на заміну їй прийшов полковий та сотенний устрій. У суспільній свідомості ці зміни не були такими кардинальними, адже шляхетська культура стала частиною культури козацької старшини, яка фактично перетворюється у спадкову аристократію. Значна частина цієї спільноти мала в попередниках боярство-шляхту, якась частина вийшла з селянської та міщанської верств. Боротьба за станові права козацьких родів, у тому числі й шляхетського походження, становила новий етап розвитку соціальних відносин від середини XVII ст.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії:

1. Кондратьєв І.В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.) / І.В.Кондратьєв. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2014. – 384 с.

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

2. Кондратьєв І.В. Набуття нащадками любецької шляхти російського дворянства / І.В.Кондратьєв // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. – Вип. 33. – Серія “Історичні науки”. – № 3. – Чернігів, 2006. – С.38-43.
3. Кондратьєв І.В. До джерел формування служебної шляхти Любецької волості / І.В.Кондратьєв // Сіверянський літопис. – 2006. – №3. – С.38-45.
4. Кондратьєв І.В. Любецька волость наприкінці XV – на початку XVI ст. / І.В.Кондратьєв // Сіверянський літопис. – 2006. – №6. – С.27-37.
5. Кондратьєв І.В. Любецька волость у першій половині – середині XVI ст. / І.В.Кондратьєв // Сіверянський літопис. – 2008. – №1. – С.22-30.
6. Кондратьєв І.В. Любеч (матеріали до довідково – енциклопедичних видань) / І.В.Кондратьєв // Сіверянський літопис. – 2008. – №2. – С.35-45.
7. Доманова Г.С., Кондратьєв І.В. Кордон землеволонь Чернігівського магістрату першої половини XVII ст. / Г.С.Доманова, І.В.Кондратьєв // Сіверянський літопис. – 2008. – №3. – С.68-74.
8. Кондратьєв І. Любецька волость у 1471 – 1480 рр. / І.В.Кондратьєв // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. – Вип. 73. – Серія “Історичні науки”. – № 6. – Чернігів, 2009. – С.110-115.
9. Кондратьєв І. Радутє – Радутовщина – Радуль (або скільки років Радулю?) / І.В.Кондратьєв // Сіверянський літопис. – 2010. – №2-3. – С.65-68.
10. Кондратьєв І.В. Шляхта Любецького староства як джерело поповнення Війська Запорізького / І.В.Кондратьєв // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Випуск 52 (спецвипуск). – К., 2011. – С.310-318.
11. Кондратьєв І. Скільки років Ріпкам? / І.В.Кондратьєв // Сіверянський літопис. – 2011. – №6. – С.23-32.
12. Ситий Ю., Кондратьєв І. Етапи існування Любецького замку в XIV – XVII ст. (за матеріалами археологічних досліджень Б. О. Рибаківа) / Ю.Ситий, І.Кондратьєв // Сіверянський літопис. – 2012. – №5-6. – С.12-21.
13. Кондратьєв І.В. Батьківщина Івана Сулими село Рогоща / І.В.Кондратьєв // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – 2012. – Вип. 66. – К., 2012. – С.19-24.

14.Кондратьєв І. Наслідки Люблінської унії 1569 р. для служебної шляхти Любецького староства Київського воєводства / І.В.Кондратьєв // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. – Вип. 106. – Серія “Історичні науки”. – № 9. – Чернігів: ЧНПУ, 2012. – С.37-44.

15.Кондратьєв І. Битва під Лоевим 1649 р. (спроба узагальнення) / І.В.Кондратьєв // Сіверянський літопис. – 2014. – №4. – С.3-16.

16.Кондратьєв І. Битва «під Ріпками» / І.В.Кондратьєв // Сіверянський літопис. – 2014. – №5 – С.3-12.

17.Бондар О., Волков М., Кондратьєв І. Невідомий малюнок Любеча 1651 р. / О.Бондар, М.Волков, І.Кондратьєв // Сіверянський літопис. – 2015. – №4. – С.44-56.

18.Кондратьєв І. В. До історії козацько-шляхетського роду Силичів / І.В.Кондратьєв // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: «Видавництво «Гілея», 2017. – Спеціальний випуск. – С.31-34.

19.Кондратьєв І. Політичний вибір служебної шляхти замків Київського воєводства в середині XVII ст. (на прикладі шляхти Любецького та Остерського староств) / І.В.Кондратьєв // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. – Вип.145. – Серія: Історичні науки / ЧНПУ імені Т.Г.Шевченка; гол. ред. Носко М.О. – Чернігів: ЧНПУ, 2017. – С.39-43.

20.Кондратьєв І. В. Остерські бояри та козаки Білики / Bilyky – osters boyars and cossack / І.В.Кондратьєв // Гілея: науковий вісник. – К. : «Видавництво «Гілея», 2018. – Спеціальний випуск. Історичні науки. – С.16-18.

Статті в періодичних іноземних виданнях:

21.Кондратьєв І.В. Шляхта Любецького староства у 1571 р. / І.В. Кондратьєв // Беларусь і суседзі: шляхі фарміравання дзяржаўнасці, міжнацыянальныя і міждзяржаўныя адносіны : Зборнік навуковых артыкулаў. Вып.1. – Гомель: Гомельскі дзяржаўны універсітэт імя Францыска Скарыны, 2012. – С.6-10.

22.Кондратьєв І.В. Любецьке та Лоевське староства у війнах з Московською державою (кінець XVI – перша половина XVII ст.) / І.В. Кондратьєв // Беларусь і суседзі: шляхі фарміравання дзяржаўнасці, міжнацыянальныя і міждзяржаўныя адносіны : Зборнік навуковых артыкулаў. Вып. 3 / рэдкал.: Р. Р. Лазько (галоўны рэд.) [і інш.]. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2014. – С.7-11.

23.Кондратьєв І. Любецька шляхта на службі: від Речі Посполитої до Війська Запорозького / І.В.Кондратьєв // Homo Historicus 2016. Гадавік антрапалагічнай гісторыі / пад. рэд. А.Смаленчука. – Вільня: Беларускі колегіум, 2016. – С.34-44.

24. Кондратьев І. В. Нащадки служебної шляхти в оточенні Леонтія та Павла Полуботків / І.В. Кондратьев // Беларусь і суседзі: шляхі фарміравання дзяржаўнасці, міжнацыянальныя і міждзяржаўныя адносіны: Зборнік навуковых артыкулаў. Вып.4. – Гомель: ГДУ імя Францыска Скарыны, 2015. – С.37-42.

25. Кондратьев І. В. Служебна шляхта Остерскага староства Київскага воеводства Речі Пасполітої: спроба этнічнай стратифікацыі / І. В. Кондратьев // Гістарычныя шляхі беларускага народа і суседзяў: узаемадзеянне і ўзаемаўплывы: Зборнік навуковых артыкулаў. Вып.2. – Гомель, ГДУ імя Ф. Скарыны, 2016. – С.61-68.

26. Кондратьев І. Любецка-Лоеўскае староство за лівобережных походаў Януша Радзівілла / І.В.Кондратьев // Acta Anniversaria: зборнік навуковых прац / уклад. А.У.Блінец; рэдкал. А. А. Гужалоўскі (гал. рэд.) і інш.; Мін-ва культуры Рэсп. Беларусь, Нац. гіст-культ. музей-запаведнік «Нясвіж». Т. 4. – Нясвіж, 2018. –С. 144-159.

27. Кондратьев І. Шляхта Любецка-Лоеўскага староства: праблеми політычнага выбору та змяні прававога статусу (XV-XVII ст.) / І.В.Кондратьев // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – 2018. – №49. – Беласток: Wydawnictwo «Białoruskie Towarzystwo Historyczne», 2018. – S.25-37.

Статті апробаційного характеру:

28. Кондратьев І.В. Лоеўскае староство у 1585 – середині XVII ст. / І.В. Кондратьев // Пятая міжнародныя Доунараўскія чітанні. – Гомель, 2005. – С.195-204.

29. Кондратьев І.В. Лоеўска округа у XVI ст. (до 420-річчя утворення Лоеўскага староства) / І.В. Кондратьев // Гісторыя Лоеўскай зямлі. Факты, Каментарыі: Матэрыялы міжнароднай навук.-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 500-годдзю утварэння г.п. Лоеў (Лоеў, 20 кастрычніка 2005 г.) / Рэдкал. С.А.Чаропка (адк. рэд.) і інш. – Гомель, 2006. – С.27-30.

30. Кондратьев І.В. Нащадки шляхти Любецкага староства на урядах батурынських сотників (друга половина XVII – XVIII ст.) / І.В. Кондратьев // Батурынські чітання. 2007: Збірник наукових праць. – Ніжин: ТОВ “Видавництво “Аспект-Поліграф”, 2007. – С.158-161.

31. Кондратьев І. В. Маєтності родини Полуботків в Любецкій окрузі (друга половина XVII – XVIII ст.) / І. В. Кондратьев // Чернігівські старожитності: Матеріали наукової конференції “Архітектурні та археологічні старожитності Чернігово-Сіверської землі”. – Чернігів: НАІЗ “Чернігів стародавній”, 2006. – С.71-75.

32. Кондратьев І.В. К вопросу о происхождении казацкой элиты Гетманщины (вторая половина XVII – XVIII вв.) / И.В. Кондратьев // Юг России в прошлом и настоящем: история, экономика, культура: в 2 т.: сб.

науч. тр. IV Междунар. науч. конф. / Отв. ред. И.Т. Шатохин (г. Белгород, 8 декабря 2006 г.). – Белгород: Изд-во БелГУ, 2007. – Т.2. – С.9-18.

33.Кондратьев І.В. До питання про кордони земельних володінь Чернігівського магістрату / І.В.Кондратьєв // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів: РВК “Деснянська правда”, 2007. – С.439-444.

34.Кондратьев І.В. Спроба локалізації кордонів Любецького та Лоевського староств у XVI – першій половині XVII ст. / І.В.Кондратьєв // “Беларусь і суседзі: гістарычныя шляхі, узаемаадзееянне і ўзаемааўплывы” [тэкст] : зборнік навуковых артыкулаў / рэдкал.: Р. Р. Лазько (галоўны рэд.) [і інш.]. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2010. – С.29-36.

35.Кондратьев І. В. Любеч у військових конфліктах XV – першої половини XVII ст. / І.В.Кондратьєв // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції 15 березня 2012 р. – К.: Національний військово-історичний музей України, 2012. – С.95-100.

36.Кондратьев І.В. Древнерусские города-замки как центры формирования военно-служебного сословия Великого княжества Литовского / И.В.Кондратьев // Древняя Русь и средневековая Европа: возникновение государств. Международная конференция. Материалы. – Москва: Институт всеобщей истории РАН, Ростовский музей-заповедник, 2012. – С.93-96.

37.Бондар О., Кондратьев І. Археологічні розвідки на території селища XVII – XIX ст. Пересаж у 2011 р. / О.Бондар, І.Кондратьєв // Нові дослідження пам’яток козацької доби в Україні. Збірник наукових праць. Вип. 21. – Ч.1. – К.: Центр пам’яткознавства НАН України і УТОПК, 2012. – С.65-69.

38.Кондратьев І.В. Батьківщина запорозького гетьмана Івана Сулими село Рогоща / І.В. Кондратьєв // Запорізька Січ і Українське козацтво: Зб. наук. праць. – К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. – С.140-148.

39.Кондратьев І.В. Нащадки любецької шляхти на службі Гетьманської держави у XVIII ст. / І.В. Кондратьєв // Розумовські зустрічі: матеріали науково-практичної конференції «Розумовські зустрічі» (28 листопада 2012 року). Вип.1. – Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2012. – С.187-192.

40.Кондратьев І. Перша Лоевська битва 1649 р. (спроба узагальнення) / І. Кондратьєв // Воєнна історія України. Волинь та Полісся [Текст] : зб. наук. праць за матеріалами Всеукр. наук. військово-історичної конф., 25–26 квітня 2013 р. – К.: Національний військово-історичний музей України, 2013. – С.100-103.

41.Кондратьев І.В. З історії П’ятницької церкви Любеча у XVI–XVIII ст. / І.В.Кондратьєв // Хрещення Київської Русі: визначна подія в історії

українського народу (матеріали науково-практичної конференції). – Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2013. – С.30-33.

42.Бондар О., Кондратьєв І. Пізньосередньовічний Листвен (за археологічними та писемними джерелами) / О.Бондар, І.Кондратьєв // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових праць. Вип. 22. Ч.1. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПШ, 2013. – С. 181-186.

43.Кондратьєв І.В. Любецька сотня Чернігівського полку: до питання формування / І.Кондратьєв // Розумовські зустрічі: збірник наукових праць. – Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2014. – С. 234-243.

44.Кондратьєв І. В. Любецьке міщанство в системі оборони староства (друга половина XVI – перша половина XVII ст.) / І.Кондратьєв // Гарадзенскі соцыум. Чалавек у прастары горада. XV-XX ст.: Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі (Гарадня, 7-8 лістапада 2014 г.) / Пад ред. А.Ф. Смаленчука і А.К. Крауцэвыча. – Мінськ : Зміцер Колас, 2015. – С.57-68.

45.Кондратьєв І.В. Любецьке староство Київського воєводства Речі Посполитої у війнах з Московською державою (кінець XVI – перша половина XVII ст.) / І.В. Кондратьєв // *Studia internationalia* : Матеріали IV Міжнародної научної конференції «Западный регион России в международных отношениях X-XX вв.». (1-3 июля 2015 г.). – Брянск: РИО БГУ, 2015. – С.62-67.

46.Кондратьєв І. Монастирське землеволоніння XVII–XVIII ст. на території Любецької околиці / І.Кондратьєв // Чернігівські старожитності : Збірник наукових праць; [редкол.: А. М. Остряк (голова) та ін.]. – Чернігів : Десна Поліграф, 2015. – Вип. 2 (5). – С.147-150.

47.Кондратьєв І. Службна шляхта Остерського та Любецького староств Київського воєводства – слов'янська та тюркська складники формування / І. Кондратьєв // Славістична збірка. Вип.1: Зб. статей за матеріалами Перших Міжнародних наукових Соханівських читань (м.Київ, 18 листопада 2014 р.) / За ред. Д.Гордієнка та В.Корнієнка. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ, 2015. – С.317-325.

48.Кондратьєв І.В. Універсали українських гетьманів любецькій шляхті / І.В.Кондратьєв // Розумовські зустрічі: збірник наукових праць. – Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2015. – Вип. 2. – С. 199-206.

49.Кондратьєв І.В. Любецька шляхта у «лівобережних» планах гетьмана Петра Дорошенка / І.В.Кондратьєв // Гетьман Петро Дорошенко та його доба в Україні. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, приуроченої до 350 -ї річниці початку гетьманування Петра Дорошенка (16 жовтня 2015 р., м.Київ) / упоряд. Є.Луняк; Музей гетьманства. – Ніжин: НДУ ім. М.Гоголя, 2015. –С.87-94.

50.Кондратьєв І. Євреї-орендарі Любеча напередодні Хмельниччини / І.Кондратьєв // Євреї Лівобережної України. Історія та культура. Матеріали

X Міжнародного наукового семінару / Чернігівська обласна єврейська община, БЄФ «Хасде Естер». – Чернігів: Вид-во «Десна-Поліграф», 2015. – С.3-10.

51.Кондратьєв І. Метричні книги церков Любеча: інформаційний потенціал джерела / І.Кондратьєв // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали XIV Міжнародної наукової конференції (25 травня – 3 травня 2016 р.). – К.: НКПКЗ, 2016. – С.109-111.

52.Кондратьєв І. Міщансько-боярські роди міст-замків Київського воєводства Остра та Любеча: межі стратифікації станів / І.Кондратьєв // Гарадзенські соцыум. Горад і яго жыхары: партрэт на фоне эпохі X – XX стст. : зборнік науковых артыкулаў / Пад ред. А.Ф. Смаленчука. – Мінськ : Зміцер Колас, 2016. – С.27-34.

53.Кондратьєв І.В. Володарі Любеча за часів Великого Князівства Литовського / І.В.Кондратьєв // Розумовські зустрічі: збірник наукових праць. – Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2016. – Вип. 3. – С.193-203.

54.Кондратьєв И. В. Любеч как один из центров военной организации Чернигово-Северщины в XIII–XVII вв. / И.В.Кондратьев // Город Средневековья и раннего Нового времени II (V): археология, история. Материалы V Всероссийского семинара. Ноябрь 2013 г. / Под ред. И.Г.Бурцева. – Тула: Государственный военно-исторический и природный музей-заповедник «Куликово поле», 2016. – С. 30-36.

55.Кондратьєв І. Польська колонізація лівобережних староств Київського воєводства у першій половині XVII ст. / І. Кондратьєв // Україна між Польщею та Росією : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, приуроченої до 330-ї річниці Вічного миру (1686) і 350-ї річниці Андрусівського перемир'я (1667) (23 грудня 2016 р., м. Київ) / упоряд. Є. М. Луняк; Музей гетьманства. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2016. – С.31-39.

56.Кондратьєв І. Боярський рід Козлів – засновники с. Козел / І. Кондратьєв // Михайло-Коцюбинське – селище рідне моє : Матеріали I–III М.-Коцюбинських історико-літературних читань. – Чернігів : Видавець Лозовий В.М., 2016. – С.18-23.

57.Бондар О., Веремейчик О., Кондратьєв І. До історії Любецького Антоніївського монастиря: результати та перспективи досліджень / О.Бондар, О.Веремейчик, І.Кондратьєв // Чернігівські старожитності : зб. наукових праць. – Чернігів: Десна Поліграф, 2016. – Вип.4 (7). – С.14 – 21.

58.Кондратьєв І.В. Лоєвське староство наприкінці XVI – першій половині XVII ст. / І.В.Кондратьєв // Днепроvский паром. Материалы научно-исследовательского полевого семинара «Культурно-исторический потенциал Восточного Полесья и перспективы развития регионального туризма» (11-12 августа 2016 г., г. Брагин); Международных историко-

краеведческих чтений «Днепровский паром» (8-9 августа 2017 г., г. Лоев). – Минск: ОО «Белорусский зеленый крест», 2017. – С.70-74.

59.Кондратьев І.В. Земельні пожалування гетьмана І.Самойловича нащадкам служебної шляхти «українних» замків Північного Лівобережжя / І.В.Кондратьев // Батуринська старовина: зб. наук. пр. – 2017. – Вип. 6. – Ніжин: Лисенко М.М., 2017. – С. 22-26.

60.Кондратьев І. Метричні книги церков Любеча як джерело вивчення Російської імперської політики до національних та релігійних меншин / І.Кондратьев // Євреї Лівобережної України. Історія та культура. Матеріали XII Міжнародного наукового семінару. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2017. –С.3-8.

61.Кондратьев І.В. Князі Вишневецькі на старостинських урядах Любецького староства / І.В.Кондратьев // Днепровский паром. Природное единство и историко-культурное взаимодействие белорусско-украинского пограничья. Материалы международной конференции (26-27 апреля 2018 г., г.Гомель) / рекол. В.М. Метлицкая (отв. ред.) [и др.]. – Минск: Издательство «Четыре четверти», 2018. – С.44-50.

62.Кондратьев І. Участь шляхти Речицького повіту у виборах в дворянські інституції Чернігівського намісництва в 1796 році / І.Кондратьев // Беларусь праз призму рэгіянальнай гісторыі : Рэчыцкі край. Да 150-годдзя з дня нараджэння Мітрафана Доўнара-Запольскага) : зб. навук. арт. / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі, Гом. дзярж. ун-т ім. Ф.Скарыны, Рэч. райвыканкам: уклад А.Б. Доўнар, В.М. Лебедева; навук. рэд.: В.Ф. Голубеў. – Мінск : Беларуская навука, 2018. – С.305-312.

Статті, в яких додатково розкриваються результати дослідження:

63.Кондратьев І. В. Під Литвою, Москвою та Польщею (до історії сіл Чернігівського району у XV – першій половині XVII ст.) / І. В. Кондратьев. – Чернігів, 2005. – 152 с.

64.Кондратьев І.В. Порівняльна характеристика замків Лівобережної України XVI – XVIII ст. (на прикладі Любеча та Батурина) / І.В.Кондратьев // Батуринська Старовина: Збірник наукових праць присвячений 300-літтю Батуринської трагедії / Упорядник В.Коваленко. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2008. – С.39-51.

65.Кондратьев І. Нова „стара” еліта Гетьманщини / І.В.Кондратьев // Чернігівщина incognita. – Чернігів, 2008. – Вид.2. Доп. та випр. – С.61-72.

66.Кондратьев І.В. Село Шестовиця у першій половині XVII ст. / І.В.Кондратьев // Село над Десною – Шестовиця: збірник статей і матеріалів / Відп. ред. О.Б. Коваленко та ін. – Ніжин: ТОВ “Видавництво Аспект-Поліграф”, 2009. – С.140-142.

67. Кондратьєв І. Землевласники Пакуля – шляхетсько-козацький рід Михневичів / І.В. Кондратьєв // “Покуль поживемо тут”: Збірник статей і матеріалів. – Ніжин: “Видавництво “Аспект-Поліграф”, 2010. – С.11-14.

68. Кондратьєв І.В. Село Навози у литовсько-польську добу (XV – XVII ст.) / І.В. Кондратьєв // Дніпровське: минуле та сьогодення. Збірник статей та матеріалів / Коваленко О.Б. (відп. ред.) та ін. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2011. – С.32-35.

69. Кондратьєв І. Рецензія на книгу: «Смеялось время над людьми, упорно люди храм взводили». Сборник материалов по истории украинско-русского рода XVI – XX вв. Составитель В.К. Шахбазова. – М.: “Древлехранилище”, 2008. – 364 с. / І.В. Кондратьєв // Сіверянський літопис. – 2011. – №5. – С.155-161.

70. Кондратьєв І. Любечский мужской монастырь Св. Антония (к вопросу о хронологических рамках существования) / І. Кондратьєв // Археологические исследования в Еврорегионе “Днепр” в 2011 г.: Научный ежегодник. – Чернигов: Десна Полиграф, 2012. – С.49-52.

71. Кондратьєв І.В. Роль Любечского староства в войнах с Московским государством (конец XV – первая половина XVII) / І.В. Кондратьєв // Грани гуманитарного знания. Сборник статей к 60-летию профессора Сергея Павловича Щавелева. – Курск: Изд-во КГМУ, 2013. – С.159–173.

72. Кондратьєв І. Любеч та Путивль як центри військової організації Чернігово-Сіверщини в XIV–XVI ст. / І. Кондратьєв // Путивльський краєзнавчий збірник. Вип. 8. Державний історико-культурний заповідник у м. Путивлі. – Суми: Університетська книга, 2015. – С.78-83.

73. Кондратьєв І. Як створити родовід / І.В. Кондратьєв // Чернігів: історія міста в історіях людей. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2017. – С.101-111.

АНОТАЦІЯ

Кондратьєв І.В. Лівобережні староства Київського воєводства Великого князівства Литовського та Речі Посполитої: соціально-територіальні трансформації XIV – XVII ст. – Кваліфікаційна наукова робота на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2020.

Два староства Київського воєводства Великого князівства Литовського, а згодом і Речі Посполитої, знаходились на території подніпровського Північного Лівобережжя – це Остерське (Остерсько-Бобровицьке) та Любецьке (Любецько-Лоевське). Завдяки своєму прикордонному становищу вони грали ключову роль в історичних подіях регіону у XVI – XVII ст. На їх

території функціонували усі основні соціальні групи того часу, а прикордонна специфіка робила верстви відкритими до станової дифузії.

Проведене дослідження – це перша спроба комплексної реконструкції соціально-територіальних трансформацій на території Любецького та Остерського староств, протягом усього часу їх існування. Була простежена соціальна, політична та економічна еволюції на цій території, виявлені взаємозв'язки соціальних груп, визначена роль прикордонного фактору, специфіка урбаністичних процесів, реконструйована система володінь та динаміка змін кола власників. Були також визначені монастирські землеволодіння, суттєво уточнені родоводи козацьких гетьманів – вихідців з дрібної шляхти – Івана Сулими, Якова Острияниці та Павла Тетері. Простежується роль дрібної шляхти (бояр и зем'ян) в становленні козацтва. Серед іншого розглядається й еволюція місцевих шляхетських спільнот протягом XIV–XVIII ст., в контексті загальнодержавних процесів становлення шляхетського стану.

Ключові слова: Остерське староство, Любецьке староство, Київське воєводство, прикордоння, земельні володіння, шляхта, козацтво, міщанство, селянство.

АННОТАЦІЯ

Кондратьев И.В. Левобережные староства Киевского воеводства Великого княжества Литовского и Речи Посполитой: социально-территориальные трансформации XIV – XVII вв. – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.02 – всемирная история. Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко. Киев, 2020.

Только два староства Киевского воеводства Великого княжества Литовского, а потом и Речи Посполитой, находились на поднепровском Левобережье – Остерское (Остерско-Бобровицкое) и Любечское (Любецко-Лоевское). Благодаря своему приграничному положению они играли ключевую роль в исторических событиях региона в XVI – XVII вв. На их территории функционировали основные социальные группы того времени, а приграничная специфика делала их открытыми к сословной диффузии.

Проведенное исследование, это первая попытка комплексной реконструкции социально-территориальных трансформаций на территории Любечского и Остерского староств на протяжении всего времени их существования. Была прослежена социальная, политическая и экономическая эволюция на их территории, выявлены взаимосвязи социальных групп, определена роль приграничного фактора, специфика урбаністических процессов, реконструирована система владений и динамика изменения собственников. Кроме этого, определен круг

монастырских земель, существенно уточнены родословные казацких гетманов – выходцев из мелкой шляхты – Ивана Сулимы, Якова Острияницы и Павла Тетери. Прослеживается роль мелкой шляхты (бояр и землян) в становлении казачества. Также рассматривается эволюция местных шляхетских общностей в течении XIV–XVIII вв., в контексте общегосударственных процессов становления сословия.

Ключевые слова: Остерское староство, Любечское староство, Киевское воеводство, приграничье, земельные владения, шляхта, казачество, мещанство, крестьянство.

SUMMARY

Kondratiev I.V. The Left-bank counties (starostwo) of Kyiv Voevodship of the Grand Duchy of Lithuania and Rech Pospolita: social and territorial transformations XIV – XVII centuries. Presented as manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Historical Sciences in specialty 07.00.02. – World History. Kyiv Taras Shevchenko National University. Kyiv, 2020.

In the days of the Grand Duchy of Lithuania and Rech Pospolita, at first the volost and later – the starostwo were one of the main forms of royal possession and state colonization, as well as the main administrative-territorial and economic unit of voevodship. Most of the constituencies that were part of the Kyiv, Volyn, and Bratslav Voivodeships were located in the Dnieper Right Bank, with the exception of two borderline located in the Northern Left Bank – Oster and Lubech starostwo.

Being a peripheral administrative-territorial entity, these counties (starostwo) were not previously the subject of special study, the lack of interest in their history was also due to the lack of a comprehensive documentary database, much better represented in the history of the Right Bank. However, because of their borderline status, they have played a key role in historical events from time to time. From 1500 to 1618 the Oster and Lubech counties (starostwo) bordered with the Grand Duchy of Moscow (from 1547 – the kingdom). The wars passed through these territories, there were constant border conflicts, and from the end of the 15th century the attacks of the Crimean Khanate became regular.

Therefore, the relevance and importance of this study is due to several factors. First, despite the historians' interest in the study of local socio-territorial structures, the previous researchers have largely not dealt with the history of counties in the Ukrainian territories of the GDL and Rech Pospolita. Secondly, the study provided the new factual material in the study of socio-territorial structures, and through them, the historical process. Well-known sources have been rethought and new approaches have been developed to study the historical process in a comprehensive way. First of all, it was proved that the social structure of the Oster and Lubech counties of the Kyiv Voevodship had a

continuity during the fourteenth and seventeenth centuries, and its openness was one of the main specific features of the border. Basically, the Lubech and Oster counties were a kind of "northern front" of the GDL, and later Rech Pospolita.

The foundations of their history are still in the times of the ancient Russian state, and then the formation of the Hetmanate transformed, but did not stop the social processes. On the basis of scientific documents - both rethought and newly introduced, a considerable amount of data on the history of the region was systematized and analyzed. This made it possible to trace the social, political and economic evolution of the Northern Left Bank, to identify the interconnections and interactions of different social strata.

The obtained results and formulated provisions are of scientific novelty, first of all:

- for a consistent disclosure of the purpose and objectives of the study, the research involved the available historiographical findings and a wide range of published and archival sources. A large part of the material is put into scientific circulation for the first time (at the level of attraction of individual funds);

- this research proposes a new concept of study of local territorial communities as a history of socio-territorial transformations. The application of this concept implied the use of multidisciplinary approaches and complexity while studying the social, political, economic and cultural processes. The study of local history will facilitate understanding of the general historical processes of the fourteenth and eighteenth centuries;

- the continuity of the petty-boyar stratum of Nobles Rus with the formation of military servicemen of the Grand Duchy of Lithuania has been proved;

- the periodization of socio-territorial transformations in their territories has been formed, the internal regional specificity has been considered;

- this study reviewed the evolution of the "Ukrainian" ages of the Northern Left Bank in the socio-political system of the Grand Duchy of Lithuania and the Rech Pospolita. The role of the "borderline" factor in the history of counties and its influence on interstate relations is determined;

- this study considers the specifics of development of social groups of Oster and Lubech counties as certain socio-cultural groups – nobility, Cossacks, burgesses and peasants. The research clarifies the economic specificity of their functioning;

- the system of possessions on the territory of Oster and Lubech counties has been reconstructed, the dynamics of change of owners, structure of settlements, changes in royal and private estates were determined on the basis of lustration materials. The circle of monastic possessions in the territory of old age and the role of church institutions were revealed;

- the histories of the Cossack hetman's families originating from the small nobility of the region – Ivan Sulima, Yakov Ostryanytsya, Pavlo Teteria have been substantially specified;

- the evolution of the Oster and Lubech noble communities during the fourteenth and eighteenth centuries is considered in the context of nationwide layering processes. The evolution of this noble community during the seventeenth century is highlighted and the study shows how it has changed under the influence of external social challenges.

Key words: Oster starostwo, Lubech starostwo, Kyiv Voevodship, borderline, land holdings, shlyakhta, Cossacks, burgesses, peasantry.

Підписано до друку 28.05.2020 р. Формат 60x84 1/16.
Папір офсетний. Друк на різнографі.
Ум. друк арк. 2,32. Обл.-вид. арк. 1,9.
Наклад 100 прим. Зам. № 0126.

Віддруковано ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 4079 від 1 червня 2011 року

14035, м. Чернігів, вул. Станіславського, 40
Тел. (0462) 972-664